

MÚLT NÉLKÜLI TÖRTÉNELEM

A magyar demokratikus ellenzék független történelmi emlékezete

Bozóki András

(Central European University, Budapest)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyar demokratikus ellenzék történelemszemléletét a kommunista rendszerrel való szembenállása határozta meg. Ennek főbb pontjait az 1945 utáni korszak, a sztálinizmus, az 1956-os forradalom, a kádári „kiegyezés”, a gazdasági fejlődés, a nemzeti kérdés, Kelet és Nyugat megosztottsága és szembenállása, valamint a rendszerrel szembeni ellenállás eltérő megítélései alkották. A demokratikus ellenzék a rendszerrel élesen szembenállt mindazokban a kérdésekben, amelyek a jelen megítélésére és a jövő perspektíváira vonatkoztak. Abban azonban, paradox módon, hasonlóan gondolkodtak, hogy történelemszemléletükben csak ritkán tekintettek vissza az 1945 előtti múltra. Mivel mind a hatalom, mind az ellenzék elutasította az 1945 előtti rendszert, az ellenzék nem a Kádár-rendszer történelem-értelmezésének egészét kérdőjelezte meg, hanem elsősorban a rezsim öndefinícióját, és ennek történelmi, politikai alapjait utasította el.

Kulcsszavak: demokratikus ellenzék ■ Kádár-rendszer ■ történelmi emlékezet ■ szamizdat ■ disszidens értelmiségiek

„Nemzedékünk, amelynek érdeke, hogy felejtse, legszívesebben rendeletileg törölné el a jó memóriát. Magam is örömet pusztítanám ki első megjelent verseimet a könyvtárakból és az emberek emlékezetéből. Patetikusan alkatozok átstilizálják a múltjukat. [...] Akire megharagosanak, arról kimutatják, hogy születése pillanatától gonosztevő. Ma persze ennek már nincs jelentősége.”
(Eörsi István, 1992 [1986]: II. 530).

A magyar demokratikus ellenzék története már hosszabb ideje ismert a politikatudomány művelői számára (Csizmadia, 1990, 1995, 2015; Havas, 1992; Kis 2013; Laczó, 2015; Szabó Máté, 2004, 2006, 2008). E tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen történelempéldaként rajzolódik ki a demokratikus ellenzék szerzőinek írásaiból az 1980-as évek szamizdat publikációi alapján.¹ Míg a témával foglalkozó korábbi írásaimban a demokratikus ellenzék stratégiai vitáit (Bozóki, 1992), politikájának és identitásának formálódását (Bozóki, 2007, 2010) követtem nyomon, most azt igyekszem feltárni, hogy mik voltak az el-

lenzék történelemfelfogásának legfontosabb elemei, és ezek mennyiben tértek el a Kádár-rendszer által hangoztatott felfogástól. Úgy vélem, hogy mindebből a demokratikus ellenzék későbbi szervezeteinek a rendszerváltás idején tanúsított politikája, mi több, az 1990-es években domináns, liberális-szociológizáló politikai diskurzus (Szűcs, 2010a) is jobban megérthető.

Az 1970-es évek végén – az egymáshoz kezdetben lazán kapcsolódó diszszidens értelmiségiekből – létrejött demokratikus ellenzék nyilvánvalóan másként látta a huszadik század történelmét, mint a kommunista párt. Az ellenzék identitása értelemszerűen a hatalommal szemben álló gondolkodásból fakadt, tehát a pártállami propagandával szembeforduló, a történeti fordulópontokra máshogyan emlékező politikai attitűdből. Független emlékezet nélkül az ellenzék nem is létezhetett volna. A szamizdat-folyóiratok – annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nem történelmi, hanem kifejezetten aktuális témákat tárgyaltak – elválaszthatatlanul összefonódtak egy alternatív „emlékezetpolitika” megjelenítésének igényével. A magyar demokratikus ellenzéknek a rendszer hivatalos ideológiájától független történelmi emlékezete nem következménye, hanem oka volt az ellenzék létrejöttének és működésének. E tanulmányban ennek rekonstrukciójára teszek kísérletet, az ellenzéki diskurzust területi okokból leszűkítve a kommunista hatalom által sugallt történelemkép leghangsúlyosabb ellenpontjaira. E helyütt nem célom az ellenzéki diskurzust az 1980-as évek tágabb értelmiségi nyilvánosságában, azok különböző csoportosulásaihoz való viszonyában is elhelyezni. Nem vonom kétségbe, hogy egyes szakmai, tudományos körökben már a szamizdatban megjelent ellenzéki szövegek megjelenése előtt napvilágot láthattak rendszerkritikus írások és koncepciók.² Mi több, e publikációk rejtett utakon egymásra is épülhettek. Célom azonban e tanulmány keretei között nem más, mint a fennálló hatalommal szembeállított ellenzéki történelemkép felvázolása.

A SZAMIZDAT TÉMÁI

A demokratikus ellenzék legfontosabb lapját, a *Beszélő* című szamizdat folyóiratot 1981 végén, a lengyelországi önkorlátozó forradalom kibontakozása és a szükségállapot bevezetését követően indította útjára a szerkesztői gárda.³ A lap szorosán összekapcsolódott a demokratikus ellenzékkel, és annak egyik csoportjával, a Szegényeket Támogató Alappal (SZETA), amely fő feladatának a magyarországi szegények megsegítését tekintette. Mindazok támogatását, akik a rendszer szerint hivatalosan nem is léteztek, mert a rendszer nyelvén csak „halmozottan hátrányos helyzetűekről” lehetett beszélni. Az 1980-as évek végén a lap szerkesztői a Szabad Kezdeményezések Hálózatához, majd az akkoriban alakuló Szabad Demokraták Szövetségéhez (SZDSZ) kötődtek. A *Beszélő* kezdetben stencilezett folyóiratként (1981–1989), majd legális hetilapként

működött (1989–1996), később havilappá vált (1996–2012). Ebben az írásban, értelemszerűen, csak a lap szamizdat-korszakáról esik szó.

Az ellenzéki lapok szerkesztői és szerzői kiindulásként komolyan vették a poszttotalitárius Kádár-rendszer képmutató kijelentéseit az alkotmányosság, a szólás- és sajtószabadságra vonatkozóan. Szókimondóan írtak tabunak tekintett témákról, amivel a szerkesztők nemcsak szabadságuk és állásuk elvesztését kockáztatták, de egy sor olyan kellemetlen következményt is vállaltak, mint az útlevel-visszavonást, a titkosrendőrség állandó felügyeletét vagy írásaik elkobzását.

A *Beszélő* szamizdat folyóirat 1981-es első száma a lap célját a következőként határozta meg: „abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkán morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (Kis, 1992 [1981]: I. 12). Mivel a *Beszélő* nemcsak társadalomkritikai lap volt, hanem a demokratikus ellenzék egyik fóruma, így hamarosan megfogalmazódott egy másik cél is, a politikai program igénye. Ez a program végül 1987-ben, a lap 20. számaként közölt külön kiadásban jelent meg *Társadalmi Szerződés* címen, s alkotmányosságot, a sajtó szabadságát, a munkavállalók érdekvédelmét, a szociális biztonságot és állampolgári jogokat követelt – de mindenekelőtt Kádár János kommunista pártfőtitkár leváltását (Csizmadia, 1995: I. 391–395.). Felhívta a figyelmet olyan elhallgatott igényekre is, mint Magyarország politikai függőségének lazítása a Szovjetunióval, a határokon túl élő magyarság helyzetének rendezése, illetve 1956 valódi történetének vizsgálata a kollektív emlékezetbe.

A lap leginkább konkrét és időszerű politikai kérdésekkel foglalkozott. Figyelme fókuszában a közép-kelet-európai térséget érintő változások álltak, mindezeket magyar szempontból vizsgálta. A *Beszélő* cikkei tágabb témáik szerint négy nagyobb csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak az aktuális gazdasági és politikai kérdések és az ezekkel kapcsolatos viták. A második csoportba tartozik a magyar demokratikus ellenzék múltja, jellege, feladatai és szerepe. A harmadikban említhető a rendszer által tabuként kezelt témák és problémák felvetése és vizsgálata. Végül a negyedik csoportba sorolható az illegálisan vagy külföldön megjelentetett, politikai vagy erkölcsi mondanivalójú könyvek kritikája és ismertetők, valamint újonnan létrejött legális és illegális demokratikus szervezetek és dokumentumaik, bemutatása.

E témák megvitatásában főleg a nyolcvanas években felmerülő, illetve akkoriban akuttá váló problémák kerültek előtérbe, mint a magyar gazdaság válsága és annak megoldási lehetőségei; a cenzúra és az ellenzéki sajtó; a határon túl élő magyar kisebbségek helyzete, a magyar egyházak és a hatalom kapcsolata, a korlátozások és zaklatások; az 1981-es lengyelországi katonai hatalomátvétel és a Szolidaritás illegalitásba kényszerítése. Ide tartoztak még olyan témák, mint a létminimum alatt élők helyzete Magyarországon, a munkahelyi

érdekvédelem hiánya, a bős-nagymarosi vízlépcső felépítésével kapcsolatos ellenérvek, a csernobili atomkatasztrófa és annak sajtóbeli elhallgatása, végül – a rendszer bomlásának jeleként – a választási törvény reformja.

Mindezekből, első ránézésre nem sok lehetőség kínálkozik a szamizdatos értelmiség történelemképének feltárására, mert a szamizdatlapok alig közöltek történelmi jellegű cikkeket. De az aktuális kérdések tárgyalása sokszor történelmi áttekintéseket is magában foglalt, egyes esetekben pedig a problémák okaként történelmi folyamatokat jelöltek meg.

A történelmi témák nem álltak a folyóirat szerkesztői és hozzászólói figyelmének középpontjában. Ez alól egyetlen esemény volt kivétel: az 1956-os magyarországi forradalom. Ebben a témakörben a *Beszélő* nemcsak arra vállalkozott, hogy ellenzéki interpretációját adja az eseményeknek, hanem arra is, hogy a forradalom résztvevőivel készített interjúk, korabeli dokumentumok és visszaemlékezések közlésével az eseményeket az egykori szereplők szemével is bemutassák. Az 1956-os felkelést kutatható történelmi témává is formálták azáltal, hogy más módon hozzá nem férhető információkat bocsátottak olvasóik rendelkezésére. De tény az is, hogy 1956-os forradalmat a *Beszélő* hozzászólói nem tekintették történelemnek, mert szerintük az a magyar társadalom feldolgozatlan, lezáratlan, továbbra is élő problémája volt. Úgy gondolták, hogy az 1956-os forradalom emlékét körülvevő csend, az 1956 utáni megtorlásokról való hallgatás a Kádár-rendszer alaphazugsága. Ha tehát az ellenzék elmondhatja az igazat 1956-ról, akkor alapvető módon járulhat hozzá a Kádár-rendszer delegitimálásához.

Ugyancsak gyakran előforduló téma volt a magyar kisebbségek közelmúltjának és jelenének ismertetése, a magyar egyházak helyzete, az 1956-ot követő időszak politikai és gazdasági szempontú periodizálása és e periódusok jellemzőinek azonosítása. A *Beszélő* ezen kívül néven nevezett olyan – a rendszer által tabunak tekintett – témákat, mint az 1947-es kommunista hatalomátvétel és a többi párt sorsa, a magyar zsidóság ügye vagy az 1945 utáni nyugati magyar emigráció.

A nem közvetlenül magyar témákon kívül a lap szerzői főleg a szomszédos országok – leginkább Románia és Csehszlovákia – társadalmi, politikai és gazdasági folyamataira reflektáltak. Fontos helyet kapott az elemzésekben az 1956-os magyar forradalmat néhány hónappal megelőző lengyel átalakulás, az 1968-as Prágai Tavasz, és az 1981-es lengyel katonai hatalomátvétel is.

AZ 1956-OS FORRADALOM, A MEGTORLÁS ÉS AZ ÉRTELMISÉG DILEMMÁI

A szamizdatban publikáló disszidens értelmiségiek az értelmiség azon részéhez tartoztak, akik szemben álltak a hatalommal és demokratikus szabadságjogokat követeltek. A Kádár-korszak értelmiségének többsége szakított a ma-

gyar értelmiségi lét független, kritikai és demokrata tradíciójával, amelyet Bibó István neve fémjelzett. Az ellenzék többször emlegetett „Bibó-felejtés” jelensége (Csurka, 1981) nemcsak azt jelentette, hogy az értelmiség elvetette az 1956-ban megfogalmazott demokratikus és függetlenségi követeléseket, hanem azt is, hogy szakított a Bibó által képviselt értékítélettel.

Az ellenzék számára az 1956-os magyar forradalom volt a politikai kiindulópont. Ahogy Haraszi Miklós fogalmazott: „Amióta az eszmények nem számítanak, csak a tankok, ki-ki receptet keres magának a boldogulásra. Magánrecept lehetett csupán az enyém is: gerinctörés ellen kotyvasszunk, fogyasszunk tiltott irodalmat.” (Haraszi, 1992 [1987]: II. 709.). Míg a kommunista rendszer propagandája 1956 kapcsán az imperialisták által szított és a ’népi demokrácia’ ellen irányuló ellenforradalomról beszélt, addig az ellenzék széles társadalmi összefogáson alapuló, demokratikus átalakulást és jogokat követelő forradalomnak tekintette az eseményeket.

De mi is volt pontosan 1956? Forradalom, nemzeti felkelés, ellenforradalom, szabadságharc, levert lázadás? A pluralista demokrácia igénye? Szabad, önigazgató, demokratikus szocializmus követelése az államszocializmussal szemben?

Az ellenzék válaszaiban ezek mind visszaköszöttek. Egyik megközelítésben az 1956-os magyar forradalom az összes kelet-európai nemzet követeléseinek első hangos, kiáltásszerű megfogalmazása volt. Radikális hang, amelyhez hasonló Szilágyi Sándor szerint azóta sem hallatszott a térség egyetlen országából. A „Legyünk az emberi jogok őskeresztényei!” című cikkében a szerző így fogalmazott: „az 1956-os forradalomban fogalmazódott meg a legteljesebben, ami a kelet-európai, szovjetek megszállta, kommunista rendszerű országokban máig a népek beléjük fojtott akarata: 1. nemzeti függetlenség, 2. többpártrendszer, 3. munkás érdekképviselet (munkástanácsokkal), és végül 4. szólás-, gyülekezési, vallás- és sajtószabadság” (Szilágyi, 1992 [1987]: II. 696.).

Egy másik megfogalmazásban 1956 spontán munkásösszefogás eredménye volt, tehát szó sem lehetett arról, amit a korai Kádár-rendszer sugallt: a nép állítólagos hatalmának megdöntéséről. Az ötvenhatos munkásvezető, Rác Sándor így fogalmazott: „A legnagyobb gyalázatnak azt tartom, hogy 1948 után a rendszer nem a munkásöntudat formálását és elmélyítését segítette elő, hanem – a spiclirendszer kiépítésével – szétzüllesztette azt a munkásegységet, amiből tovább kellett volna fejlődnie az igazi munkáshatalomnak. 1956-ban ezek a becsapott munkások helyesen ismerték fel helyzetüket: keményen és határozottan a forradalom mellé álltak, védték, míg az erejükből futotta. Tetették ezt azért, mert felismerték a történelmi pillanatot, hogy lehetséges egy kizsákmányolásmentes, szabad társadalom kialakítása Magyarországon. A magam részéről a magyar munkások 1956-os helytállását tartom a legjelentősebb politikai-történelmi cselekedetnek a magyar munkásmozgalom törté-

netében; azért, mert ez belőlünk fakadt, mindenféle manipuláció nélkül” (Rácz, 1992 [1983]: I. 353.).

A forradalom következő értelmezéséhez szorosan kapcsolódik a magyar értelmiség 1956-ot követően betöltött szerepe. A *Beszélő* ugyanis nemcsak azt állította, hogy az értelmiség döntő szerepet játszott a forradalmi eseményekben, hanem hogy részvétele későbbi magatartását is befolyásolta. Kis János, a demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége ironikus hangvétellű bevezetőjében így fogalmazott: „Azt mondják, Magyarországon nem történik semmi. A nép örül, hogy békén hagyják a politikával, ráérő idejében családi házat épít, baromfit tenyészt, kontárkodik. Az értelmiség bezárkózott a kultúra kertjébe, a politikát maga is politikusokra hagyja. Az egyházak együttműködnek az állammal. A régi vágású reakciók és polgári demokraták kihaltak, a kommunista mozgalom revizionistái soha többé nem tértek magukhoz 1956-os vereségükből. A hatalom néha megmutatja vasöklét, de látva, hogy senki sem racioncátlankodik, sietve zsebre teszi” (Kis 1992 [1981]: I. 11.).

A *Beszélő* többek között éppen ezt az elterjedt vélekedést kívánta megcáfolni. Bizonyítani akarta, hogy a másként gondolkodók újra jelen vannak az országos politikában, figyelemmel kísérik és bírálják a hatalom megmozdulásait, és folytatják a demokrácia kiveszettnek hitt tradícióját. Az 1980-as évek elején a demokratikus ellenzék létét már az ország vezetése sem tagadta. Kádár János 1981 júliusában, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Borsod megyei aktíva-értekezletén így fogalmazott: „Ami az értelmiséget illeti, túlnyomó többsége pozitív álláspontot vall és képvisel, támogatja szocialista törekvéseinket, céljaink elérését. Bizonyos kisebbsége talán valamilyen általános divatirányzatokat is követve kissé hajlamos a szenvedélyre, pusztán a bajok meglátására és arra, hogy a dolgoknak csak az árnyoldalát vegye észre” (Kádár, 1985: 5.).

1956-ot követően a politikai színteret az ellenzék hiánya, az értelmiség hallgatása jellemezte. Épp ezért volt újdonság, hogy a hetvenes évek végén megszerveződött a demokratikus ellenzék. A *Beszélő* szerzői észlelték, hogy 1956 után alapvetően megváltozott a vezetés és az értelmiség viszonya. A kommunista vezetés újraértelmezte a szövetségi politikát, teret engedett a különböző „haladó áramlatoknak” és a marxizmus hegemoniáját nem kényszer, hanem meggyőzés útján kívánta elérni (Huszár, 1986). Ez volt a kádári „magyar út”, a különutas szövetségi politika. Az 1956 utáni elnyomást követő gazdasági fellendülés kényszerű politikai kompromisszumra nyújtott lehetőséget a rezsim vezetői és az értelmiségiek között. A párt saját politikai monopóliuma megkérdőjelezhetetlenségéért cserében engedményeket tett a kultúra, a fogyasztási szokások és a mindennapi élet területén. A rezsim vezetői ezt természetesen saját sikerükként tüntették fel.

A demokratikus ellenzék egyik alapvető történeti hivatkozási pontja a kádári kompromisszum, vagy inkább kapituláció volt. Az alku a magyar társa-

dalom és a vezető politikai elit közötti – az utóbbi által kikényszerített – szimbolikus egyezséget jelentette, amely az 1956-os forradalom után jött létre. Ez a „kiegyezés” az egyes szamizdat fórumokon különböző értelmezéseket kapott. Az ellenzék 1956-tal kapcsolatos legnagyobb félelme a felejtés volt – ezért is maradtak rejtettek a különbségek a „kiegyezés” értelmezésében. A felejtés megelőzéséért a *Beszélő* szerkesztői lapszerkesztési koncepciójuk részévé tették, hogy minden lapszámban legyen szó 1956-ról. A különböző ellenzéki csoportok 1985-ös monori tanácskozásán a népi radikális Csurka István így jellemezte az „alku” által előidézett helyzetet: „A mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszeregyezés társadalma. Ez a kényszeregyezés a forradalom és szabadságharc leverése után kötöttet. A magyarság ekkor belekényszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos »legvidámabb barakk« titulus e kényszeregyezés eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet az 1960-as, 70-es években itt valóban emberibbé és elviselhetőbbé vált. [...] Egy nagy cefréskád, egy vastag földővel letakart dézsa és ezen a deszkafedő, az erjedő lé fölött folyt percről percre a táncikáló, vidám barakkélet. 1956. november 4-e után ebbe a dézsába hánytak bele mindent: vért, hősi halált, munkástanácsot, a forradalom gyönyörű mámorát, az egyhetes szabadság extázisát, az öntudatot, majd valamivel később az akasztottak ezreit és a börtönviseltek megveretéseit és megaláztatását, és az egészet lefedték felejtéssel. Az alku legfőbb kikötése ez volt: felejts, hallgass! »Aki nincs ellenünk, az velünk van« – mondta Kádár János. Ám nem ellenük lenni csak úgy volt képes az ember, ha felejtett” (Csurka, 2005 [1985]: 28).

A demokratikus ellenzék szerint a forradalmat követő évtizedben a magyar értelmiség hallgatásba burkolózott; a forradalmat leverték és a rendszerellenes értelmiségiek politikailag aktívabb része börtönbe jutott. A korábbi ellenállók emigráltak, elhallgattak, vagy pedig egzisztenciális biztonságuk érdekében megalkudtak és a hatalom szolgálatába álltak. Az 1980-as években már nem létezett a régi, forradalmi-kommunista értelmiség. A demokratikus ellenzék vezetői – akik között voltak 1956-osok, 1968-as egykori baloldaliak, szociáldemokraták és radikális demokraták – lassan, de fokozatosan közelítettek az általuk választott radikális reform taktikájával a liberális demokrácia stratégiai célja felé (Faragó, 1986). Nagyjából egységes volt az álláspontjuk abban, hogy az emberek többsége kiábrándult a rendszerből, ám vannak, akik még szolgálják a hatalmat és vannak, akik megpróbálnak kiutat keresni az általános gazdasági és politikai válságból. Konrád György szerint a „blokknacionalizmus” Keleten és Nyugaton egyaránt magába szívta az értelmiségiek többségét, a hivatalosokat, és az ellenzékiet is (Konrád, 1992 [1985]: II. 225.).

Az 1960-70-es évek politikai 'közmegegyezésének' hivatalos értelmezésétől tehát alapvetően eltért az ellenzék álláspontja. Petri György szerint – aki-

nek véleményét az ellenzék többsége osztotta – az adott körülmények között közmegegyezésről szó sem lehetett: „Miután közmegegyezés már nincs, ideje kimondanunk, hogy nem is volt. Amit közmegegyezésnek hívtak és sokan hívták annak, az valójában közbeletörődés volt. Közmegegyezésben összemérhető erejű partnerekre van szükség. A hatvanas évek megtorlás utáni magyar társadalmá megegyezésre nem, csak tudomásulvételre volt képes. Ez még akkor is igaz, ha a barakk viszonylagos gyarapodása és megvidámódása pszichológiailag érthető, de racionálisan indokolatlan eufóriával és a falak korlátlan elaszticitásának gyermeki hitével töltötte el a politikai infantilizmusra mindig is hajlamos, mert tartósan arra szocializált magyar közvéleményt, beleértve az elitértelmiség számottevő hányadát is” (Petri, 1992 [1987]: III. 122.).

Petri szerint az ellenzéki értelmiség nem azért nem volt jelen a magyar közéletben, az 1960-as években, mert meggyőzték a kádárizmus igazáról, hanem mert bizonyos engedmények fejében elhallgattatta saját lelkiismeretét. Ettől eltérő álláspontot képviselt Eörsi István, aki szerint létezett közmegegyezés, de az nem annyira az 1956 utáni kádári politika sikerein, mint inkább az 1956 előtti idők elretentő eseményeitől való félelem emlékéen alapult. „Azok sem jártak jobban, akiknek Rákosi éveiben hallgatás vagy üldöztetés volt a sorsuk. A félelem a csontjukba ivódott, és most csendesen, lemondóan szolgálják azt, amit lenéznek. »Ennél csak rosszabb jöhet« – mondják legyintve, ha a változás vágyával találkoznak. A néma közmegegyezésnek, amelyet a kádárista állam a polgáraival kötött, az emlékezés az alapja: emlékezés Rákosira, a szovjet beavatkozásra, az akasztófákra” (Eörsi, 1992 [1985]: II. 207.).

Eörsi és Petri egyetértett abban, hogy az értelmiség hallgatásba burkolózott az 1960-as években. Míg Petri szerint ez a rendszer által nyújtott engedményeknek volt köszönhető, Eörsi arra mutatott rá, hogy a társadalmi békének inkább negatív okai voltak: a hallgatás célja a Rákosi-rendszer visszatérésének elkerülése volt.

Míg a demokratikus ellenzék és a rendszer hivatalos propagandája látszólag megegyezett abban, hogy a hatvanas éveket az ellenzéki hangok hiánya jellemezte, addig a kommunista politikai vezetés a színpalak mögött valójában másképpen vélekedett. Kádár János pártfőtitkár egy 1982-es felszólalása tanúskodik erről, amelyet az MSZMP Politikai Bizottságában mondott el: „... itt többen idézték, hogy ellenzék végig volt 1956 óta is. Tényleg volt. És probléma is volt vele, és néha a magunk módján küzdöttünk is velük. Hát most nem tudom, hogy az istenben mondjam, hogy politikailag aktív részében a társadalomnak, mondjuk '56 decembere táján, az ellenzék volt a többségben. [...] Aztán lassan kisebbségbe szorult. És hogyan szorult kisebbségbe? Gondoljanak arra, hogy akkor milyen eszközöket alkalmaztunk, és hogyan! Még mára is ad valami tapasztalatot. De ha visszaemlékeznek, a főbenjáró bűnösöket üldöztük, azokat, akik egyéni vagy tömeggyilkosságokat hajtottak végre. Azzal,

hogy ki mit pofázott a villamoson, meg mit tudom én hol, azzal nem törődünk” (MSZMP KB, 1982: 45.).

Kádár szerint az ellenzéki hangok korántsem hallgattak el 1956 után, de a rendszer vezetése nagyvonalúan szemet hunyt egy részükkel szemben. A konzolidáció ilyen megengedő értelmezése az ellenzék szerint hamis volt. A *Beszélő*-ben Rainer M. János az akkor rendelkezésre álló dokumentumok segítségével összegezte a forradalom leverését követő megtorlások áldozatainak számát és összetételét. Következtetései ellentmondtak a visszafogott megtorlás koncepciójának. Szerinte a megtorlás fő célpontjai jellegzetes társadalmi csoportok tagjai voltak: fiatal és középkorú munkások és a velük együttműködő értelmiségiek. Rainer becslése szerint 1956 vége és 1961 vége között 350-400 embert végeztek ki Magyarországon; 90 százalékukat a forradalomban való részvételért. Mint hozzáteszi, „tizenhatezer ember elítélése, több száz kivégzése, tízezrek egyéb formában való szankcionálása úgy következett be, hogy a kormány büntetlenséget ígért az eseményekben résztvevőknek” (Rainer, 1992 [1987]: II. 656.). Szorosan kapcsolódott a megtorlás megítélésének kérdéséhez a forradalmat követő bünvádi peres eljárások időszaka. Az ellenzékiek alapvetően kétségbe vonták a rendszer azon értelmezését, miszerint 1956-ot követően Magyarországon „korrekt megtorlás” ment volna végbe, ahol a nép akaratának megfelelően felelősségre vonták az „árulókat”. A forradalom utáni megtorlás során nem indítottak a Rákosi-korszak gyakorlatából ismerős koholt pereket, de folytatták a tények szabad értelmezésének gyakorlatát. A megtorlást „a politikai vezetés indította el, mert a társadalom ellenállását nem tudta másképp megtörni, és az ismét hatalmat nyert régi apparátus bosszúvágya formálta különösen kegyetlenre” (Rainer, 1992 [1987]: II. 661.).

Az ellenzékiek vitába szálltak a hatalom képviselőinek azon állításaival, amelyek szerint még a főbűnösöknek is megadatott a fair bírósági eljárás és a védelem lehetősége, valamint a pereket követően a magyar társadalmat megfelelő tájékoztatták. Mindez nem felelt meg a tényeknek. Az állampolgárok még utólag sem kaptak megfelelő tájékoztatást például Nagy Imre és mártírtársai kivégzéséről. A hatalom képviselői nem mondták el, hogy mikor tartóztatták le őket, hogyan folytak a vizsgálati kihallgatások, ki volt a per ügyésze és kiből állt a bíróság. „Nem ismertették a tanúk névsorát, és főként: zavaros, áttekinthetetlen képet adtak a tárgyalás menetéről, a vád bizonyítékairól s a vádlottak védekezéséről. Nem csoda, hogy nyomban híre kelt: Nagy Imréeket valójában tárgyalás nélkül végezték ki, vagy ha volt is per, nem Magyarországon, hanem a Szovjetunióban. 25 év telt el azóta, ám a hatalom szócsövei semmit sem tettek hozzá az 1958-ban kiadott, töredékes és érezhetően hazug tájékoztatáshoz.” (A *Beszélő* szerkesztői, 1992 [1983]: I. 445.).

A Kádár-rendszer egyik legfontosabb öngigazoló narratívája szerint a rendszer szakított a sztálinizmus politikai gyakorlatával, ám a szamizdat lapok szerzői ezt nem így látták. Véleményük szerint észlelhető folytonosság létezett

a Rákosi-féle ortodox sztálinista diktatúra és a Kádár-rendszer között. Ennek egyik bizonyítékát abban látták, hogy hivatalosan még az 1960-as években sem rehabilitálták teljesen a Rákosi-korszak politikai elítélteit: „A jelenlegi politikai vezetés 1956. november 4-e óta hangoztatja, hogy szakított a múlt bűneivel. De a múlt bűneinek áldozatait (a kevés számú rehabilitáltat kivéve) és kegyetlenül megbüntetett akkori ellenségeit semmivel sem kárpótolta. Sőt, tovább büntette őket: ha a forradalom után ismét bíróság elé kerültek, visszaesőnek számítottak, így nem vonatkozott rájuk az 1963-as amnesztia. Sok százan maradtak börtönben a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig, végső soron az 1950 körül kiszabott ítélet alapján, és nyögik máig a hosszú börtönbüntetés következményeit.” (Kőszeg, 1992 [1983]: I. 420.).

A politikai kontinuitás másik ellenzéki bizonyítéka az volt, hogy a Kádár-rendszer előszeretettel használta fel a Rákosi-korszakban kiképzett rendfenntartó és igazságügyi káderek szakértelmét és bosszúvágyát saját hatalma megszilárdításához. A folytonossággal való szakításra törekvés volt jellemző a diszszidens értelmiségiek által samizdatban kiadott *Bibó Emlékkönyv* (1991 [1979]) szerzőire is. Amint azt Szabó Miklós ellenzéki történész megállapította, a *Bibó Emlékkönyv* szerzői egymáshoz képest is sok mindenben másként gondolkodnak. „Mi az, ami mégis összefogja őket? Mi az, amiben ugyanúgy gondolkodnak másként? Abban, hogy nem vállalják a sztálinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelyek hagyományai között ez a történeti képződmény nem kaphat helyet.” (Szabó, 1992 [1981]: I. 48.).

Az ellenzék szerint miközben a Kádár-rendszer számos eleme folytonosságot mutatott elődjével, a társadalom attitűdje megváltozott: egyre fáradtabb, beletörődőbb és megalkuvóbb lett. Egyre kevésbé hasonlított korábbi önmagára. Történelmétől megfosztották, az események rajta kívül történtek. Csurka István szerint „1956. november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlen háború elvesztése után sem következett be. Ez a fordulat ugyanis a lelkekben állt be” (Csurka, 2005 [1985]: 29.). Az a remény, ami 1945 után még megvolt, 1956 után hosszú időre elveszett, mert eltűnt a szabadság lehetősége. Kiderült, hogy a kommunista rendszert nem lehet csupán átmenetileg az országra erőltetett kényszerzubonyként értelmezni, mert a hidegháborús *status quo* földrajzi határainak megváltoztatása rövidtávon egyik nagyhatalomnak sem állt érdekében. Az Egyesült Államok 1956-ban nem kockáztatott meg egy harmadik világháborút Magyarország felszabadításáért, következésképpen a szovjet blokk Közép-Európában évtizedekre betonozódott. Az itt élő népek hosszú időre elveszítették esélyüket saját történelmük alakításához.

Mindez erősen különbözött Illyés Gyula híressé vált metaforájától, a „történelmi szélárnyék” gondolatától. A Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyensúlyozó politikáját egyre inkább pozitív példaként értelmező író e metaforával arra utalt, hogy a nemzetnek a megmaradás érdekében már nem vértanúkra

van szüksége. Sokkal inkább a mindennapok munkájára, értelmes tetteire, mert a szabadságnál fontosabb az élet. Illyés álláspontját egyik elemzője így interpretálta: „a hősokeket cserbenhagytuk, de ez nem a nemzeti ősbűn része, hanem idegen elnyomás következménye, s ez ellen az 1960-as években nem Dugovics Tituszokra, hanem az ország építőmunkásaira van szükség” (Vasy, 1992: 68.).

1956 kapcsán a *Beszélő* számos, a rendszer által elhallgatott politikai személyiségről ejtett szót; olyanokról, akiket a fiatalabb nemzedékek még hírből sem ismerhettek. Természetesen Nagy Imre volt a legfontosabb újraértelmezett politikai szereplő, de az emlékezésekben szerepet kapott Bali Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács vezető alakja, valamint Bibó István, Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József és Vásárhelyi Miklós. E politikusok szerepének tisztázása céljából interjúkat közöltek a még élő szereplőkkel, az elhunytak és kivégzettek esetében pedig visszaemlékezések, beszédek és bírósági jegyzőkönyvek segítségével emlékeztek rájuk. Közülük Bibó Istvánt tartották a legtöbbre, akit a magyar politikai másként gondolkodás élő hagyományának neveztek. „A hetvenes években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki: írásait sokszorosítva, vitaanyagként, szamizdatként terjesztették, s oda is eljutottak, ahová a másként gondolkodás egyéb szellemi megnyilvánulásai ritkán találnak utat. [...] A hetvenedik születésnapját ünneplő Bibó elé akart felvonulni a tábor, amely szellemi örökségként vállalta munkásságát; az elkészült gyűjteménnyel már csak emlékének tisztelgettek.” (Szabó, 1992 [1981]: I. 48.). Bibó ellenzéki újrafelfedezésében nyilván szerepet játszott az is, hogy a fent említett szereplők közül egyedül neki nem volt kommunista múltja, továbbá ő volt az egyetlen, korábban nagyhatású tanulmányokat publikáló gondolkodó. „Bibó István nem kellett a magyar konzolidációnak, mert legfontosabb tanulmányaiban félreérthetetlen pontossággal mutatott rá az 1867-es kiegyezés felemés voltára.” (Csurka, 1991 [1979]: 419.), vagyis arra a deáki tetre, amelyhez az érett Kádár-rendszer mindig is szeretne volna hasonlítani magát. De a nyolcvanas években, a *Bibó Emlékkönyv* hatására az állampárt is gyorsan átértékelte Bibó szerepét, s ezután indult meg tanulmányainak állami kiadónál történő posztumusz publikálása (Bibó, 1986).

Revelációként hatott, amikor a szamizdat *Beszélő* közölte az 1956-os forradalom vívmányainak védelmében létrejött Nagy-budapesti Központi Munkástanács (KMT) három ülésének jegyzőkönyvét. A KMT 1956. november 14-én alakult meg, és december 9-ig működött, amikor helyiségeit a karhatalom lezárta, vezetőit letartóztatta. A KMT üléseiről nem készült gyorsírói jegyzőkönyv, bár nem kizárt, hogy a Belügyminisztérium archívumában maradtak a besúgók által titokban készített magnófelvételek. A *Beszélő*-ben közölt dokumentumok az ott elhangzottak egykorú, sebtében leírt összefoglalásai voltak (KMT, 1992 [1987]: II. 621–629.). Mindez azt üzenete, hogy a társadalmi ellenállás többféle módon is lehetséges.

AZ EMLÉKEZÉS AKTUSAI

Az emlékezés aktusai a tiltott eseményt szimbolikusan mintegy visszaemelik a normalitás világába, hiszen az ilyen aktusok egy idő után fokozatosan elveszítik közvetlen politikai jellegüket és – gyakran évfordulókhoz kötődve – rutinszerű eseményekké válnak. A kollektív emlékezés így a megsebzett társadalom öngyógyításának, önvédelmének is felfogható. A gyakorta ismétlődő emlékezési rítusok normálissá, feldolgozhatóvá, elfogadottá tehetnek mindaddig tiltottnak, szokatlannak, vagy egyenesen abnormalisnak tekintett eseményeket és magatartásmódokat. Mindez azonban csak akkor történik meg, ha a hatalom nem akarja saját történelem-értelmezését ráerőltetni a társadalomra.

A demokratikus ellenzéknek a hatalomtól elváló független történelmi emlékezete, és annak rekonstrukciója, megkülönböztetendő a már a posztkommunista korszakban megjelent elemzői interpretációktól, amelyek az egykori ellenzék rendszerhez való viszonyát és az emlékezetpolitikában elfoglalt helyét vizsgálták (Renwick, 2006; Mark 2010; Mark et al., 2015). E tanulmány az előbbi témakört elemzi, és nem a kérdés historiográfiáját. Az emlékezés aktusairól való korabeli dokumentumok azt mutatják, hogy élesen elvált egymástól a hatalom és az ellenzék magatartása. Az ellenzék éppen azt próbálta kanonizálni, amit a hatalom tiltott. De bizonyos fokig elváltak egymástól a szamizdat irodalom orgánumai is: leginkább a *Demokrata*, valamelyest a *Hírmondó*, és csak ritkábban a *Beszélő* számolt be olyan eseményekről, amelyek az emlékezés aktusainak voltak tekinthetők. Olyan alkalmakról volt szó, amelyek a megemlékezést, a nem-felejtést szolgálták a civil társadalom nevében.

A *Demokrata* és a *Hírmondó* különösen fontosnak tartotta ezeket az ünnepi alkalmakat, amelyek Magyarországon megemlékezés-jellegűek voltak – szemben például Lengyelországgal, ahol ugyanezt a funkciót május 1. napja töltötte be, és például május 1. nevében követeltek változásokat a munkások. Az „emlékezés aktusairól történő emlékezés” is gyakori jelenség volt nálunk, ahogyan erre több ellenzéki beszámoló is rámutatott. Például a *Hírmondó* beszámolója az 1972–74 közti viharos március 15-i megemlékezésekről és a *Beszélő* írásai az 56-os házi megemlékezésekről. Mindezek az utalások és hivatkozások kiemelték a hivatalos ünnep és a társadalmi ünnep kettősségét, különbségét és egymással való szembenállását. A rendszer április 4. és november 7. ünneplését tekintette normálisnak, míg az ellenzék március 15. és október 23. széleskörű megünneplését tekintette volna annak. Míg a rendszer ünnepnapjai az 1917-es szovjet forradalomhoz és Magyarország 1945-ös szovjet megszállásához/felszabadításához kötődtek, addig az ellenzéki normalitás dátumai a magyar forradalmak kezdőnapjaihoz: 1848. március 15-höz és 1956. október 23-hoz.

A *Beszélő* külön rovatban szerepeltette az 1956-hoz kapcsolódó cikkeket, amelyek kevésbé interjúk és megemlékezések, mint inkább nekrológok és egyéb dokumentumok voltak. Ahogy az ellenzéki szerzők a forradalom 25. évfordulója kapcsán megállapították, Magyarországon mindig akadtak emberek, akik megemlékeztek az 1956. október 23-án kirobbant forradalom évfordulójáról. „Az első évfordulón néhány egyetemista végigment az előző évi tüntetés útvonalán – megtorlásul örökre elzárták előlük a tanulás lehetőségét. A megemlékezés magánlakásokba szorult, bensőséges, személyes üggyé lett, de néhányan – néhány ezren, néhány tucatnyian – nem feledkeztek meg a dátumról, összejöttek barátaikkal, volt börtöntársaikkal; vagy gyertyát gyújtottak a halottakért meg az ismeretlenekért: magyar felkelőkért, orosz sorkatonákért. A rendőrség rettegett az októberi napoktól, 1957. október 21–22-én egyetlen éjjel ötszáz embert vettek őrizetbe, megelőzéskeppen. Hasonló begyűjtésekre még éveken át sor került, ha csökkenő mértékben is.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 96.). A rendőri összetartás 1981-ben látványosabb volt, mint az előző években. „A hivatalos suttogó propaganda hónapokig rebesgette, hogy a párt a »sajnálatos események« reálisabb értékelésére készül, fel akarja oldani '56 tabuját. Aztán a sajtó és a rádió a szokásosnál hosszabb sorozatokban ismételte el a jól ismert szövegeket a volt gyárosok és földesurak ellenforradalmáról, a Rákosi–Gerő-féle pártvezetés hibáiról, a televízió pedig őszinte hangú vitaműsorban tette ugyanezt. És mégis, a huszonöt éves évforduló más lett, mint az eddigiek voltak. A forradalom évfordulójáról Magyarország határain belül először emlékezett meg a nyilvánosság – az a bizonyos második nyilvánosság.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 97.).

A Kádár-rendszerben ötévente ült össze a Magyar Írók Szövetsége közgyűlése. E találkozókra feszült pillanatokra is sor került a hatalom és az írók képviselői között, de ez a feszültség csak 1986-ban vált nyílt konfrontációvá. Az 1981-es közgyűlésre ez még nem volt jellemző, holott december 12-én és 13-án került rá sor: a második napon vezették be Lengyelországban a katonai kormányzást. Az ellenzéki író, Dalos György szerint „az egybegyűlt magyar írók szükségtelennek tartották kifejezni lengyel kollégáik sorsa fölötti aggodalmukat. [...] Nem hőzöngenek, az elérhető eredményeket nem áldozzák fel elveik hangoztatásáért. Megtapsolják Aczél Györgyöt, aki azt mondja nekik, hogy jobban szereti az írókat, mint az aláírókat” (Dalos, 1992 [1982]: I. 114.).

A demokratikus ellenzék 1986 decemberében egy budapesti magánlakáson kétnapos konferenciát tartott a forradalom 30. évfordulóján. A konferencia mintegy hetven résztvevője Magyarországon először vállalkozott e kiemelkedő történelmi esemény tárgyilagosságra törekvő felidézésére. Mindez még akkor is kiemelést érdemel, ha tudjuk, hogy az 1985-ös monori találkozóval ellentétben a népi irányultságú ellenzéki csoportosulás nem képviseltette magát a rendezvényen. A négy nemzedék képviselőiben megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet,

hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve elemezzék a forradalom tisztázatlan kérdéseit. A hozzászólások az előzetesen szétosztott tanulmányokhoz kapcsolódtak,⁴ végül megjelentették a vita megszerkesztett jegyzőkönyvét (Decsy, 1987).

A vitázók néha olyan dolgokat is el akartak dönteni, amelyekben a végső szó kimondása még nagyon alapos tudományos kutatás után sem könnyen lehetséges. Hogyan alakult ki a forradalom? Mennyiben jött létre spontán módon és mennyire volt tekinthető törvényszerűnek? Mennyiben volt ez navitás eredménye, és mennyiben alakult tudatosan, előre eltervezetten a felkelés? E kérdéseknek komoly politikai jelentősége volt az ellenzék számára. A „spontán megmozdulás” ugyanis egyszerre jelenthetett legitimáló erőt és felmentő ítéletet, míg a „tervezett elhatározás” a korszak kontextusában egyszerre lehetett megfontolt, manipulatív szándék és a rendszert megváltoztatni akaró, új erőket mozgósító intellektuális erő.

Az 1986-os év fordulópontnak tekinthető a történelmi emlékezésben. A harmincadik évforduló után a forradalom lassan visszakerült a közbeszédbe. A közvetlenül a rendszerváltás előtti megemlékezések már a történelem részeként tárgyalták a forradalmat: 1988–89-re vált a forradalom végképp a múlt részévé. Az 1986-os ellenzéki konferencia időpontja ebből a szempontból hátrákkó volt: az ott zajló viták még egyszerre hordozták magukban a múlt „folytatásának” és lezárásának lehetőségét. Kis János 1987-es értékelése szerint: „1956–57 fordulója még nem történelem. A magyar társadalom még nem emésztette meg akkori, totális vereségét. S a hatalom sem szabadult meg győzelmének teherételtől. A gazdasági és politikai válság, amelybe Magyarország a 80-as években mindinkább belesüllyedt, a harminc éve létrejött restaurációs rezsim válsága. A restauráció az utópiák birodalmába számúzte a forradalom alapvető követeléseit: a semlegességet, a többpártrendszert, a gazdasági önkormányzatot. A magyar társadalom mozgása ily módon visszaszorult az 1947 táján kijelölt kényszerpályára, amelyen nincs mód felzárkózni az európai fejlődés fő vonalához. [...] Ám a 80-as évek válsága más módon is összefügg az 1956–57-es restaurációval. Akkor alakult ki a hatalom máig uralkodó politikai stílusa. Kádár János és környezete életre szóló tanulságokat vont le az 1956. november 4-e előtti és utáni politikai harcokból, s ezeket sem a konszolidáció, sem a gazdasági reform, sem a 70-es évek visszakozása, sem a 80-as évek elejének újabb reformkurzusa során nem vizsgálták felül. A mai válság nem csupán a rendszeré – közelebről nézve ez az 1956–57-ben rögzített hatalomgyakorlási elvek válsága.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

A gazdasági és politikai válságból tehát csak úgy lehet kilábalni, ha a társadalom megszabadul az '56-os forradalmat leverő restaurációs rezsimtől. A válság nem egyes szférák elszigetelt krízise, hanem a rendszer egészének válsága.

Amikor bő egy évvel később, 1988 júniusában megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB), az ellenzéki szereplők már túlléptek a pusztá megemlékezésen. A TIB vezetői leszögezték, hogy fontosnak tartják az egész 1945 utáni történelmi korszak, a forradalom tárgyilagos feldolgozását (*Demokrata*: 1988: 6.). Mindez az események radikális felgyorsulását jelezte. Ami 1986 végén még az ellenzék vezetői számára is távoli ábrándnak tűnt, 1988 nyarára a megvalósulás küszöbére érkezett. 1989-ben lezajlottak a kerekasztal-tárgyalások a hatalom és az ellenzék között, új alkotmányt fogadtak el, kikiáltották a köztársaságot, majd 1990-ben a szabad választások eredményeként létrejöhett a pluralista demokrácia.

Mindez nem a „történelmi igazságtétel” problémájának háttérbe szorulását jelentette, inkább funkciója megváltozását. Az igazságtétel gondolata a múlt történelmi feldolgozásától, az emlékezés politikai szempontú hasznosítása felé mozdult el. A *Demokrata* 1988 júniusában megjelent '56-os különszáma külön figyelmet fordított a hatalom által fenntartott történelem-hamisítások tudatosítására. Mint írták: „viták és találgatások folynak a Rajk-per háttéréről, miközben a nemzetközileg is fogalommá vált konstrukciós per iratait – ha ugyan meg nem semmisítették őket – ma is hét lakat alatt őrzik. És mindmáig sűrű homály fedi a Rajk-per előtti és utáni konstrukciós pereket is” (*Demokrata*, 1988: 5.).

Ami pedig a reflektált emlékezetet illeti, fel kell tenni a kérdést: kinek az emlékezetéről van szó? 1989-ben mind az új, demokratikus politikai elit, mind pedig a politikailag aktív értelmiségiek között sokan akadtak, akik közvetlen történelmi és politikai kapcsolatot láttak 1956 és 1989 között. Ez azonban nagyrészt elméleti konstrukció volt. Mint arra a magyar forradalom monográfusa, Bill Lomax felhívta a figyelmet, forradalmak akkor jönnek létre, amikor az egyszerű emberek a nyilvánosság arénájába lépve aktívan bekapcsolódnak a történelmi események formálásába. „De a forradalmak lezajlását követően gyakran az értelmiségi vagy politikai elit az, amely a dicsőséget learatja. [...] A forradalmak történetét nem aktív kiobbantóik, a néptömegek írják meg, hanem értelmiségi szóvivőik, politikai vezetőik, tehát azok, akiket a végén a forradalmakkal azonosítanak.” (Lomax, 1984: 3.). Ők azok, akik megteremtik az emlékezés nyelvi, fogalmi, és vizuális kereteit, akik létrehozzák az események – később kanonizált – narratíváját.

BUDAPEST-PRÁGA-VARSÓ

A földalatti ellenzéki lapokban többször naprendre került a kelet-európai csatlós országok történetének három fordulópontja – a magyar 1956, a cseh-szlovák 1968 és a lengyel 1981 – összehasonlítása. E cikkekben leginkább arról esett szó, hogy milyen eredményt hozott a három forradalmi folyamat. A *Beszélő*

szerint 1956 jelentőségének felismerése hosszú ideig tartott, mert a kelet-közép-európai reformértelmiség a magyar forradalmat előbb csak nemzeti felkelésként definiálta, és csupán az 1980–81-es lengyel események fényében értékelte valódi demokratikus forradalomként. „Az 1968-as csehszlovákiai intervenció és az aktív demokratikus ellenzék létrejötté között eltelt évtizedben a marxista szellemű ellenzékiek 1956-ot »legfeljebb« nemzeti felkelésnek ismerték el, társadalmi forradalomnak nem, és úgy vélték, hogy – ellentétben a Prágai Tavasszal – a magyar népfelkelés nem hozta közelebb az »emberarcú szocializmus« vágyképét. A marxi szocializmuseszmény megrendülése, az önkorlátozó forradalom bibói eszméjének felfedezése, s lengyelországi reményességének átsugárzása kellett hozzá, hogy 1956-ot a máskéntgondolkodók különféle csoportjaival demokratikus ellenzékké egyesülő hajdani reformmarxisták is a maguk hagyományának és igazi forradalomnak tekintsék. A huszonöt éves évforduló ezt a fordulatot reprezentálja, és ennyiban is különbözött az állami évfordulók örökhétfőitől: nemcsak jubileum volt, hanem maga is esemény, egy tettenérhetetlen folyamat ünnepi megvilágosulása.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 97).

Az egyik 1956 után több évre bebörtönözött ellenzéki író, **Eörsi István** ennél tovább ment, amikor úgy érvelt, hogy egyedül az 1956-os magyarországi népfelkelés szállt szembe ideológiai síkon is a kommunista rendszerrel. A magyar forradalmárok a létező államszocialista rendszer helyett demokratikus szocializmust, népképviselési demokráciát, munkástanácsokat és az állami tulajdon köztulajdonba vételét követelték. **Eörsi** szerint az ezt követő két konfliktusban már nem annyira az eszmék álltak a középpontban. Mindez természetesen vitatható, hiszen 1968-ban, a Prágai Tavasz idején még virult a demokratikus szocializmus szelleme, 1981-ben Lengyelországban pedig megjelent a demokrata, keresztényszocialista köztársaság gondolata (vö. Garton Ash, 1990; Mitrovits, 2010; Mlynar, 2008; Staniszki, 1984 stb.). Magyarországon a kommunista hatalom a konszolidációért cserébe anyagi juttatásokat ígért, de ezt Csehszlovákiában és Lengyelországban már nem tehetette meg.

„Igazi legitimitációt az uralmi struktúráknak már csak a megszerezhető vagy hihető módon kilátásba helyezett javak és juttatások nyújthatnak. Ezt a fordulatot Európa-szerte nem 1956, hanem a gyönyörű és balvégzetű 1968-as év hozta meg. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nincs olyan Prágai Tavasz, és nincs olyan párizsi vagy nyugat-berlini diákmozgalom, mely a »valóban létező« szocializmusból szocializmust tudna csinálni, vagy felszámolhatná a kapitalizmus visszásságait. [...] Ezt a vereséget ismételte meg Kelet-Európában más történelmi és szervezeti feltételek között 1981 decemberében a lengyel munkásság, amikor a csínytevő Jaruzelski messzehangzó – „Én vagyok a kisebb rossz!” – kiáltással lecsapta neki a fejét” (**Eörsi**, 1992 [1986]: II. 530.).

A népi ellenzéki csoportosuláshoz tartozó Csurka István is a magyar forradalom egyedisége mellett érvelt. Szerinte „a forradalom nemzeti követke-

ményei teszik ezt a különbséget. Ez a forradalom volt mindmáig az első és a legnagyobb explózió. Ez a robbanás természetszerűleg nem lehetett önkorlátozó. Ami követte Csehszlovákiában és Lengyelországban, az már az volt.” (Csurka, 1992 [1987]: III. 29.). Csurka szóhasználata, az „önkorlátozó forradalom” azért is érdekes, mert – azon túl, hogy Jadwiga Staniszkis kifejezésére utalt (Staniszkis, 1984) – néhány évvel később éppen a magyar, tárgyalásokon alapuló posztkommunista átmenetet illették ezzel a jelzővel, utalva a kerekasztal-tárgyalások formális szabályaira és a résztvevő felek egyenlőségére (Bozóki et al. 1999–2000).

A három közép-európai rendszerválság összehasonlításában Kis János a válság után megszilárdult rendszerek különbségeire koncentrált. Elsők között vette észre, hogy Lengyelországban a rend helyreállítása után a hatalomgyakorlás más eszközeit vetették be, mint a korábbi restaurációk esetén. „Magyarországon 1956 novembere, Csehszlovákiában 1968 augusztusa után hiánytalanul restaurálták a szovjet mintájú politikai rendszert. [...] Fél évvel a megszállás után összehangolt társadalmi ellenállásra gondolni sem lehetett. Miként forradalmában, Lengyelország ellenforradalmában is eltér a korábbi példától. Bár Jaruzelskiék is azért hirdették ki a szükségállapotot, hogy a régi rendet visszaállítsák. Megszilárdították a párt- és kormányapparátusok hivatali tekintélyét, betiltották a legfontosabb független társadalmi szervezeteket, felszabták az önállósult alkotói szövetségek java részét. De három évvel 1981 decembere után ez a folyamat távolról sem befejezett és most már nem is valószínű, hogy valaha befejeződik.” (Kis, 1992 [1984]: II. 13.).

Bár a szerző a lengyel változásokról beszélt befejezetlen folyamatként – mert a lengyel hatalomnak már nem volt ereje a teljes körű restauráció végrehajtásához – a *Beszélő* más számaiból az derült ki, hogy a hozzászólók 1956-os forradalmat is lezáratlan, befejezetlen társadalmi élménynek tekintették. Úgy tartották, hogy a magyar kommunista rendszernek csak a kényszerítő ereje volt meg a restaurációhoz, legitimitása hiányzott, míg a lengyelnek már sem ereje, sem legitimitása nem volt hozzá. És ez így is maradt egészen az 1980-as évek végéig.

MAGYARORSZÁG, KÖZÉP-EURÓPA, EURÓPA

Azzal kapcsolatban, hogy Magyarország és a magyar nemzet határai nem esnek egybe – ami hosszú idő óta politikai konfliktusok forrása – az ellenzékiek körében két gyökeresen eltérő álláspont formálódott ki. E két álláspont visszavezethető a magyar értelmiség soraiban már korábban meglévő, s 1956 után újraéledő ún. „népi” és „urbánus” csoportok különállására (Bozóki, 2015).

A szamizdatlapok a politikai válság elmélyülésével és a demokratikus ellenzék fokozatos megerősödésével párhuzamosan azonosították a mozgalomban újra erőre kapó két irányzatot. Szabó Miklós történész szerint „a népi oldal

legfőbb céljának azt tekintette, hogy kieszközölje a hivatalos magyar »népi demokratikus nacionalizmus« létrejöttét. [...] Az urbánus álláspont képviselői viszont úgy látták, hogy ha csatlakoznak a hivatalos antinacionalizmushoz [...] akkor talán áthallásos szövegekben elmondhatnak valamit a levert forradalom demokratikus eszméiről. Erre a népi tábor nem látott lehetőséget” (Szabó, 1992 [1988]: III. 503.). A *Beszélő* hasábjain az urbánusok leginkább a nemzet országhatárokon kívül élő tagjainak jogfosztottságát tették szóvá, míg a népi irányzat tagjai a fennálló helyzet következményeként egyenesen a „nemzethalál” vízióját vázolták fel. Míg az előbbieket a nemzeti kérdés politikai oldalát tartották fontosabbnak, addig az utóbbiak a „kultúrnemzet” fogalma köré építették gondolatmenetüket. A szlovákiai magyar kisebbséghez tartozó Duray Miklós ezzel összefüggésben így írt: „Bennünket, magyarokat e kérdéskomplexumban elsősorban a történelmi Magyarország feldarabolásával kisebbségbe kényszerített magyarság sorsa érdekel. Nem csupán amiatt, hogy méretében ez a beavatkozás igazságtalan és jogsértő volt, de azért is, mert mindmáig döntően befolyásolja a magyar nemzet és a szomszéd nemzetek kölcsönös kapcsolatait, tehát a közép-európai politikát” (Duray, 1992 [1988]: III. 370.).

A népi radikális Csurka István szerint azonban „vannak, akik kárörvendve nézik ezt a folyamatot, akiknek megannyi tettük éppen ennek a halál folyamatnak az elősegítésére irányul, de éppen a folyamatba helyzetett etnikum felszámolásának a zavartalan folytatása érdekében leplezik kárörvendésüket, sőt megbélyegzik – mint nacionalistát – azt, aki a magyar nemzethalálról szól” (Csurka, 1992 [1987]: III. 23.). A magyarság azonban nem minden hozzászóló szerint alkotott homogén egységet. Tamás Gáspár Miklós, az erdélyi származású, Magyarországra 30 éves korában áttelepült filozófus, a magyarok román csúfnevét, a ’bozgor’ használta magyarországi tapasztalatainak leírására: „Azt hittem, hogy magyar lehetek anélkül, hogy bozgor lennék egyszermind. Darab ideje gyanakszom már, hogy ez bizony önáltatás volt. [...] Ördög tudja, mi volt a baj velünk, bozgorokkal. Hang- és taglejtésünk urbánus, de vidékiesen magyar, szabadelvűségünk magyar, de protestáns, nehézkességünkön meglát-szik, hogy e század minden magyar forradalmából és ellenforradalmából kimaradtunk. A huszadik századi modern magyarság nekünk, mi tagadás, olvasmányélmény; kultúránk közös, de diktátoraink nem azok” (Tamás, 1992 [1988]: III. 221.).

A hozzászólók szerint a magyar nemzet a korábbi évtizedekben olyan problémákkal küzdött, amelyek mind összefüggenek a trianoni határokkal. Úgy vélték, a határon túlra szakadt magyarok – legfőképpen Romániában és Cseh-szlovákiában – törvényes jogaiktól megfosztva élnek. Bár ebben minden hozzászóló egyetértett, a jelenség okát másban jelölték meg. A népi irányzat szerint a jogfosztottság oka a magyarországi magyarok kulturális és erkölcsi hanyatlása volt, amely megakadályozta őket abban, hogy eredményesen lépjenek fel kisebbségben élő társaik védelmében. Az urbánus álláspont szerint azon-

ban a jogfosztás oka a politikai rendszerek elnyomó voltában keresendő. Az államszocialista berendezkedés nem biztosította a szólásszabadságot, amely a kisebbségek kulturális és jogi érdekérvényesítésének alapvető eszköze. Ugyanakkor rámutattak, hogy a legitimitás hiányával küzdő diktatúra úgy próbált némi népszerűsége szert tenni, hogy a kisebbségben élő magyarokat szemelte ki áldozatként nacionalista propagandája számára. A kialakult helyzetért a kádári magyar politikai vezetés is felelős volt, mert nem állt ki a határontúli magyarok érdekeinek védelmében. Míg tehát a népiek számára a magyar kérdés kulturális természetű volt, az urbánusok számára elsősorban politikai probléma.

A magyarság itt tárgyalt problémájával szorosan összefüggött Közép-Európa értelmezésének kérdése, hiszen a régió országai közötti ellentétek mindig befolyásolták külpolitikájukat. Többen fölítették a kérdést: létezik-e Közép-Európa, és ha igen, hol vannak a határai? A *Beszélő* egyértelműen igennel felelt: Közép-Európa nem állampolitikai szinten, de társadalmi és személyes megközelítésben, történelmi egységként létezik: „az ilyen találkozások és érintkezések Közép-Európa múltjában számosak. Történelmünk egy része közös, kulturális tradícióknak vannak közös rétegei” (Radnóti, 1992 [1987]: III. 54.). Közép-Európa az ellenzék számára elsősorban kulturális egységként létezett. Radnóti Sándor szerint „Közép-Európa a keleti blokkban a Nyugat utáni vágyként jelenik meg, szovjetellenes kísérezöngékkal. A megosztott Európa különbségét – ha eltekintünk Berlinton, ettől az eleven sebtől – semmi nem jelképezi jobban, mint Bécs és Budapest vagy Bécs és Prága különbsége. Nem képzelhetjük, hogy nem létezik e különbség: ez részünkről, kelet-európaiak részéről öncsalás, a nyugat-európaiak részéről bántó tapintat volna. Ha bármilyen virtuális egység – Közép-Európa ma is az – azt a célt szolgálja, hogy egy szép álmot nevében elpalástolja ezeket a különbségeket, akkor a megértés fölületes, a közeledés látszólagos marad.” (Radnóti, 1992 [1987]: III. 54.).

De Közép-Európa újabban definiált és mesterségesen fenntartott politikai-katonai egység részeként is létezett, mint a kommunista országok szövetségének alárendelt és a Varsói Szerződés által uralt terület. Konrád György szerint: „életünket és gondolkodásunkat nyomasztóan meghatározza a Kelet–Nyugat-skizofréria. Napjaink uralkodó társadalmi-politikai valósága már nem a nemzetállam, hanem a tömbállam. Nem a társadalmi valóság határozza meg a katonai valóságot, hanem megfordítva.” (Konrád, 1992 [1985]: II. 223.). Az ellenzékiek szerint Közép-Európát nem Jalta hozta létre, már jóval korábban létezett, és létét közös történelmi tapasztalatok határozták meg. Ám az államszocialista rezsim bevezetése élesen meghúzta a határait, amennyiben ráerőszakolta politikai berendezkedését és a „Nyugat” ellenpólusaként illesztette be a hidegháborúban definiált bipoláris világképbe. Ez utóbbi definíciót végül a közép-európai népek is elfogadták, mert megegyezett tapasztalataikkal. Ők azonban a hivatalos propaganda által leírt ideális társadalmi berendezkedés helyett a

szabadság hiánya által definiált Közép-Európát látták maguk körül. „Mert azt is látni kell, hogy Európa valóban nem is a hazánk. Már több mint negyven éve mindent elkövetett a pártvezetés, hogy ne is legyen az. Csak bele kell olvasni az elmúlt idők újságjaiba, és máris bárki láthatja, milyen következetesen zárkóztunk el a világtól, fordítottunk hátat mindennek, ami Nyugatról jön.” (Vass, 1992 [1988]: III. 393.).

Az izolációt Nyugat-Európa viszonylag könnyen elfogadta. „Ami az Elbától Keletre van, Nyugaton már a meteorológiai térképek szerint sem Európa többé, hanem állati gazdaság.” (Barna, 1992 [1985]: II. 244.). A Vasfüggönytől keletre megszűnt Európa. Így a kettéosztottság a szamizdat szerzői szerint nemcsak a szocialista típusú rendszerekben élők hibája volt, hanem azé a Nyugat-Európáé is, amely lemondott a földrész másik felében élőkről.

A TABUK MEGDÖLNEK: A MAGYAR KISEBBSÉGEK, A MAGYAR ZSIDÓSÁG ÉS A POLITIKAI EMIGRÁCIÓ

Az államhatárokon kívül élő magyar kisebbség kérdése az összes magyar kormány számára megkerülhetetlen téma volt az első világháború óta. A kommunista hatalomátvétel után a Rákosi-rezsim a tabusítás taktikáját alkalmazta: számára nem léteztek a kisebbségek. A téma ignorálását a sztálinista rendszer két okból tehetta meg: az egyik a kommunista ideológia nemzetközi jellege volt, amely nem nemzeti egységekben, hanem osztályokban gondolkodott. Eszerint a magyar nemzeti érdekeknél előbbre valóak voltak a nemzetközi proletariátus közös céljai. A másik ok, mely lehetővé tette a magyar kisebbségek problémáinak ignorálását a rendszer antifasiszta jellegéből adódott. Miután a kommunista berendezkedés önmagát a hitleri rendszerrel állította szembe, az egyértelműen fasisztaként definiált Horthy-kor revizionista politikai trendjei természetesen kívül estek a külpolitika akár csak elviekben lehetséges irányán. Minden, a magyar kisebbségek jogaiért síkra szálló, vagy sérelmeiket hangsúlyozó politika magában rejtette annak veszélyét, hogy hasonlóan tartják majd az egykori Magyarország második világháborús tragédiájához vezető külpolitikájához. Emiatt is igaz, hogy az 1950-es évek végéig gyakorlatilag „nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról” (Kántor, 2008:184.).

Ez a helyzet az 1960-as években változott meg, amikor is a kádári vezetés újra felfedezte a kisebbségi kérdést. Az ún. „kettős kötődés” elve alapján azt hangoztatták, hogy a nemzetiségek egyrészt kötődnek az anyanemzethez kultúrájuk és hagyományaik folytán, ugyanakkor állampolgárságuk a másik ország törvényes rendjének betartására kötelezi őket. A „be nem avatkozás” elve értelmében ugyan nem tették publikussá a magyar kisebbségek helyzetét befolyásoló külpolitikai törekvéseket, ám zárt ajtók mögött ekkor már tárgyalásokat folytattak – elsősorban kulturális és oktatási téren – a román és cseh-

szlovák vezetőkkel. De a blokk egységének megőrzése érdekében magyar vezetők részéről soha nem hangzottak el olyan kijelentések, amelyek a magyar kisebbségek rosszabbodó helyzetéről, az ellenük hozott diszkriminációs intézkedésekről szóltak volna.

A demokratikus ellenzék tagjai a fenti megközelítést elfogadhatatlannak tartották. Már a *Beszélő* első két száma összeállítást közölt a csehszlovákiai magyar kisebbségek történetéről az 1945-öt követő időszakban. Fényi Tibor periodizációja szerint a csehszlovákiai magyarság az 1944–48 közötti időszakban teljesen jogfosztott volt, de az 1948-ban megkezdett „sztálinista konszolidáció” sem javított számottevően a helyzetén: deportálások, kényszeráttelepítések és vagyonekobzások jellemezték az 1940-es évek végét. Az ezt követően megalakult Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesületének (Csemadok) működését pedig a szlovák nacionalisták korlátozzák. Az 1965-öt követő időszakot a nacionalizmus erősödése jellemzi a kisebbségek kárára (Fényi 1992 [1981]: 35–40; [1982]: 83–89.).

A szlovákiai magyar kisebbségek ügyének szószólói, Duray Miklós és Janics Kálmán többször is kifejhették véleményüket a *Beszélőben*, amely nemcsak önéletrajzi regényeik részleteit közölte, de egy Durayval készült interjút is. Eörsi István ezzel kapcsolatban jegyezte meg: „csak ezekből a könyvekből értesültem arról, hogy 1945-ben a csehszlovák állam hivatalosan és alkotmányosan faji alapra helyezkedett, deklarálta *szláv* államot akart létrehozni, a nem szlávok teljes jogfosztásával. Most döböntött meg, hogy a magyar parasztokat kizárták a földreformból, és hogy a magyar lakosság 97 százaléka nemcsak választójogot nem kapott, hanem például nyugdíjat és betegsegélyt sem. Még különösebben érintett, hogy a kommunista vezetők nyíltan és büszkén vallották fajvédőnek magukat. Számomra azokban az években, kamaszkorom táján, a kommunizmus azért volt olyan vonzó, mert az összes születés meghatározta – osztályjellegű, nemzeti, faji – ellentétek megszüntetését ígerte; és lám, 1983-ban kellett megtudnom, hogy létezett olyan kommunista párt, mely már akkor is, a nácizmus leverésének évében, nemzeti és faji programot hirdetett.” (Eörsi, 1992 [1984]: I. 563.).

A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete mellett a romániai magyarok kapták a legnagyobb nyilvánosságot az ellenzéki sajtóban. Az ottani magyar értelmiség helyzetét dolgozta fel Nagy György statisztikai adatokat is felvontató elemzése, mely szerint 1966 óta a kisebbségi értelmiség szerepe a román közéletben nemcsak a nemzeti kisebbségek országos számarányához, hanem saját számbeli súlyához viszonyítva is tovább csökkent. „Az egyetemi és főiskolai végzettséget szerző kisebbségiek számaránya tovább romlott, s e folyamat a magyar kisebbséget különösen aggasztó mértékben sújtja.” (Nagy, 1992 [1984]: I. 599.). Tamás Gáspár Miklós azzal vádolta a kádári vezetést, hogy az irányított és cenzúrázott magyar nyilvánosság főleg Romániával kapcsolatban hallgat. „Óvatosan ironizálnak az ottani éhínségen, semmitmondóan kacsin-

gatnak a semmibe az erdélyi magyar irodalom tárgyalásakor, de sem a nyomorról, sem a magyarok elnyomásáról nem esik szó. [...] A legfontosabb azonban egyáltalán nem kap hangot: az együttérzés, a részvét, a fölháborodás.” (Tamás, 1992 [1982]: I. 147.).

A népi értelmiség vezéralakjának tekintett Csoóri Sándor költő szerint Trianon volt az oka a neurózisnak, a tudathasadásnak, a közép-európai népek szembenállásának. Ezzel együtt Csoóri esélyt látott abban a változásban, ami Magyarországon 1956 után történt. Úgy vélte, hogy a nemzetközi politikában „végre hisznek nekünk”, ami egyszerre következménye a forradalomnak és a forradalom utáni gazdasági reformoknak. Ebben a helyzetben szerinte eljött az ideje annak, hogy a magyar politikai vezetés és az értelmiség kiálljon a határon túli magyarokért (Csoóri, 2005: 48–58.).

A kisebbségi témához kötődően, de más megközelítésből került a *Beszélő* történelmi témái közé a Kádár-rendszer másik nagy tabuja: a magyarországi zsidók ügye. A marxi értelmezés szerint a zsidó identitás – legyen az kulturális, vallási, vagy nemzeti jellegű – a kapitalizmus káros folyamatainak eredménye. Így Marx szerint a szocializmus győzelme esetén az antiszemitizmussal együtt a zsidókérdés is el fog tűnni. Ebből a szempontból tehát a marxizmus nem szakított a tizenkilencedik század nemzeti mozgalmainak asszimilációs paradigmájával, amely a zsidók beolvadását követelte a többségi társadalomba. Ezzel szemben a kelet-közép-európai államokban sem a zsidóság nemzeti liberális típusú asszimilációja, sem pedig az antiszemitizmus nem szűnt meg létezni, ami nyilvánvalóan feszültséget keltett az elméleti alapelvek gyakorlati megvalósításánál. A Kádár-rendszer úgy oldotta fel ezt az ellentmondást, hogy a problémát egyszerűen nem létezőnek minősítette. Azt hangoztatta, hogy az 1956-os „ellenforradalom” számos antiszemita megmozdulásnak is teret adott, de az azt követő konszolidáció kiszorította ezeket a hangokat (*Ellenforradalmi erők*, 1957). A rendszer elfogadta ugyan az izraelita egyház létét és szigorúan ellenőrzött keretek között működni is engedte azt, de nem ismerte el a nem vallásos zsidó identitás lehetőségét és kifejezetten tagadta az antiszemitizmus továbbélését Magyarországon.

E tabu továbbélését a *Beszélő* elutasította. Egyrészt felhívta a figyelmet 1956 azon zsidó szereplőinek sorsára, akiket származásuk vagy identitásuk miatt sújtottak szigorúbb ítélettel. „Származása okozta Földes Gábor, a győri színház kommunista múltú, tehetséges rendezője vesztét. Noha neves pályatársak jártak közre az érdekében, s mindenki tudta, hogy Földes nem bujtogatott népi-ítéletre, épp ellenkezőleg, menteni próbálta a tömeg közé tüzelő ÁVH-sokat, akiket később meglincseltek, az Elnöki Tanács úgy döntött: nem volna jó hatású, ha annyi halálraítélt közül épp egy zsidó kapna kegyelmet Győrben.” (Kőszeg, 1992 [1983]: I. 422.).

Amikor a nyolcvanas évek közepén a Salom békemozgalom nyílt levélben felhívást intézett a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságához a magyar–zsidó

viszony újradefiniálását sürgetve, a szamizdat *Beszélő* nemcsak a felhívást közölte, de a témához beérkező több hozzászólást is. A nyílt levél követeléseinek kritikus elemzése mellett Kis János írása azt is leszögezte, hogy „a hatvanas-hetvenes évtized fordulója óta [...] a zsidó fiatalság körében megnövekedett azoknak a száma, akik vállalni kívánják zsidó mivoltukat, közösséget éreznek a világ zsidó diszpórájával és Izraellel, és magukénak vallják a zsidóság sajátos hagyományait. Az ő igényeiknek ad most hangot a Salom, amikor szakít az asszimiláció több mint száz éve vallott sarktételével: »Amikor elismerjük az egyén jogát az asszimilációra, a magyar zsidóság egészére nézve azt valljuk: nem asszimilálódnia, hanem integrálódnia kell az e hazában élő társadalomba.« Azaz, a zsidók és nem zsidók közötti különbség teljes elmosódása helyett arra kell törekedni, hogy a zsidó hagyományok ápolásán és továbbfejlesztésén alapuló, külön zsidó kisebbség, mint egész találja meg a helyét a magyar társadalom életében.” (Kis, 1992 [1984]: II. 58.). Ez tehát Kis szerint nem jelenthet teljes asszimilációt sem, legalábbis nem úgy, ahogy a hivatalos propaganda állította. Azért nem, mert „bár a hazai zsidóság szinte teljesen elmagyarosodott, környezetük változatlanul felismeri és megkülönbözteti a zsidókat. Ezért a teljes asszimilációra törekedni hiú fáradozás; csak bizonyítási kényszerhez, kisebbségi érzésekhez, megalázó lelepleződésekhez vezethet.” (Kis, 1992 [1984]: II. 59.).

A rendszer egy másik érzékeny pontja a külföldön élő magyar emigráció tevékenysége volt. Közvetlenül 1956 után a hivatalos kommunista álláspont az emigrációban élő magyarokat két csoportra osztotta. Az 1945–47-es időszakban elmenekülteket a „Horthy-rendszer fasiszta beállítottságú támogatóiként” jellemezte, míg az 1956–57-es emigránsok magától értetődően „ellenforradalmárok” voltak. Kezdetben érzékelhető volt e két csoport ideológiai egybemosására való törekvésük is. Az ellenzék azonban nemcsak hogy nem osztotta a hatalom álláspontját, de annak ellentmondásait is azonosította: „1945 óta több mint egymillió magyar állampolgár hagyta el Magyarországot a szocializmus erőszakos megteremtését végigkísérő történelmi fordulatok és társadalmi megrázkódtatások következményeként. Döntő többségük azért kényszerült emigrációba, mert a kialakulóban levő, majd megszilárdult szocialista rendszer ellenségnek tekintette őket, és e megítélésének életveszélyes fenyegetésekkel, börtönbüntetéssel, embertelen kínzásokkal, foglalkozásuk gyakorlásának megakadályozásával, távollétükben hozott szigorú bírósági ítéletekkel adott nyomatékot. Az emigránsok hivatalos magyarországi megítélése a hatvanas évek végéig lényegében nem változott: az egész magyar emigrációt szélsőségesen jobboldali, reakciós, fasiszta, ellenforradalmi tömörülésként jellemezte a kommunista propaganda. A hetvenes években a nagyhatalmak közötti enyhülési folyamat, illetve a helsinki egyezmény hatására az emigráció globális elítélésének a helyébe egy némileg árnyaltabb felfogás lépett, amely a Nyugaton élő magyarságot felosztotta jókra és rosszakra. Jónak minősült mindenki, aki hajlandó volt a magyarországi hivatalos szervezetekkel együttmű-

ködni az általuk megszabott feltételek között, és rossznak az, aki ezt elutasította.” (Orosz, 1992 [1986]: II. 501.).

A szamizdat irodalom a magyar emigrációban írott műveket a magyar kultúra szerves részeként tartotta számon. Ezek a művek azonban szinte kivétel nélkül a betiltandók kategóriájába tartoztak a rendszer képviselőinek értékelése alapján.

A GAZDASÁGPOLITIKA MEGÍTÉLÉSE

A magyar szamizdat lapok többsége élénket követte a gazdaságpolitikai alternatívák kidolgozását. Az 1968-as magyar „új gazdasági mechanizmus” történetének feldolgozása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, és számos átfogó dolgozat született a témában (Vö. Berend, 1988; Lengyel, 1989; Pető & Szakács, 1985; Ungvárszki, 1989; Kornai, 1993). A magyar gazdasági reform történetének kezdőpontja 1963-ra tehető, amikor Nyers Rezső KB-titkár létrehozott egy informális közgazdasági tanácsadó testületet a reform elindítására. Az ő javaslataik nyomán született később meg az átfogó gazdasági reformtervezet. A változtatásokra azért volt szükség, mert a hatvanas évek közepére a szovjet blokk országaiban nyilvánvalóvá vált a gazdasági növekedés lelassulása. Ehhez hozzátartozott a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki és tudományos fejlesztések területén jelentkező lemaradás, illetve a fizetési egyensúly megbomlása. Ezek a jelenségek már csak azért is zavarba ejtők voltak, mert a szocialista propaganda szerint a KGST-országok gazdasági és ipari színvonala a már közeli jövőben utolérte volna a kapitalista országokét. Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben például kimondta, hogy „1960 és 1980 között a nemzeti jövedelmet megnégyszerezük... az ipari kibocsátás ötszörösére növekszik majd... [és] az ipari termékek nagyobbik része eredendően magas technológiájú lesz. 1980-ra az egy főre jutó fogyasztás Magyarországon magasabb lesz, mint a fejlett kapitalista országokban.” (MSZMP, 1963: 579.).

A hivatalos várakozásokkal ellentétes, kedvezőtlen gazdasági tendenciákra adott válaszként vezették be a gazdaságirányítási reformot az NDK-ban 1963-ban, a Szovjetunióban és Csehszlovákiában 1965-ben, Magyarországon pedig 1968-ban. A magyar reform a mezőgazdaságban kezdődött, a háttáji gazdaságok engedélyezésével. Ám a szovjet blokkban az 1968-as csehszlovák demokratizálódás reakciójaként tovább szigorították az elnyomó politikát, s ez nem kedvezett a magyarországi reform túlélési esélyeinek. A magyar politikai vezetés – bár Kádár még a Varsói Szerződés csapatainak intervenciója után is hivatalosan elkötelezte magát a reformok folytatása mellett – politikai hátracra kényszerült a hetvenes évek elején. Ezt a fordulatot hivatalos álláspontként sosem ismerte be. Szót ejtettek ugyan „javító intézkedésekről” és „átmeneti nehézségekről”, de ezek közel sem jeleztek akkora krízist, mint ami be-

következett. A hetvenes évek elejére „Kádár számára világossá vált, hogy a 1968-as reformkurzus nem folytatható, s a szovjetek fejeket is követelnek” (Huszár, 2006: 197). Kádár a Politikai Bizottság megosztottságát kijátszva végül csak Nyers Rezsőt és Fock Jenőt menesztette posztjáról, amivel elérte, hogy ő maga a helyén maradhatott. E fejleményeket az ellenzéki *Beszélő* is azonosította. Kis János szerint „a külső fordulat, Csehszlovákia megszállása, időben előre hozta a döntési kényszert. 1969-től a brezsnyevi retorikán felbátorodva támadásba lendültek a reform természetes ellenfelei: a piaci versenytől fenyegetett nagyvállalatok vezetői, a területi pártapparátusok, az ágazati minisztériumok, a szakszervezeti főnökök. A kádári vezetés nem vállalta a harcot. Szüntelenül hátrált a reformellenes koalíció előtt, pedig ez annyira gyöngye volt, hogy – dacára a Moszkvából kapott bátorításnak – nem tudott egyértelmű vonalat kialakítani, és 1972–74 közötti politikai győzelme után azonnal szétesett. Kádár megint megszilárdíthatta helyzetét, s megint a mérleg nyelvévé válhatott.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

Az 1970-es évek gazdasági visszaeséséből való kiútkeresés viszont életre hívta az új reformnemzedéket. A politikai tartalékok kimerültek, a rendszer társadalmi elfogadottsága egyre csökkent. „Ahogy a hangsúly áttevődött a második gazdaságra, egyre világosabbá lett, hogy a javulásnak előbb-utóbb bele kell ütköznie az önkizsákmányolás biológiai határaiba. Megmutatkozott, hogy jelentős rétegek számára ez az út eleve nem járható; újfajta és növekvő súlyú egyenlőtlenség kezdett kirajzolódni.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

Azzal szemben tehát, amit a hivatalos politika hangoztatott – hogy a nehézségek átmeneti jellegűek és az ország folyamatosan halad előre „a szocializmus építésének útján” – a demokratikus ellenzék egyre inkább azt állította, hogy a problémák a rendszer természetéből adódnak. A Kádár-rendszer által biztosította saját legitimitását, hogy újabb és újabb politikai engedményeket tett és igyekezett növelni az életszínvonalat. Ám e növekedés forrásai – amelyek eleinte az olcsó szovjet nyersanyagok, később pedig a nyugati hitelek voltak – a hetvenes évek végére elapadtak. A rendszer csak úgy tudta volna elhallgattatni az elégedetlenkedőket, ha újabb politikai kedvezményeket adott volna. Ezzel azonban a rezsím már önmagát számolta volna fel.

Mindezzel együtt szembeűnő, hogy a szamizdatlapok szerzői egészen az 1980-as évek végéig nem köteleződtek el a kapitalista gazdasági rendszer támogatása mellett. Írásaikból inkább egyfajta vegyes rendszer melletti szimpátia olvasható ki. Ebben nem különböztek a reformközgazdászok többségétől, akik a nyugati piacgazdaság helyett – részint kényszerűségből, részint meggyőződésből – sokáig a terv és a piac különböző kombinációinak kidolgozására törekedtek. Mivel sem a párt gazdasági reformerei, sem pedig az ellenzék felé húzó közgazdászok nem hirdették nyíltan a kapitalizmust, így ezen a területen volt a legkisebb gondolati távolság a szembenálló két tábor képviselői között. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében alig akadt olyan hivatalos köz-

gazdász, aki védelmébe vette volna az ortodox tervgazdaságot, ahogy sokáig az ellenzékiek sem pártolták a szabadpiaci kapitalizmust. A gazdaságtörténet és a követendő gazdaságpolitika megítélésében mutatkozott a legnagyobb átfedés a hatalom és ellenzéke között. A rendszer képviselői a folyamatos fejlődésre, ellenzéki gondolkodói pedig a törésekre és politikai hullámzásokra helyezték a hangsúlyt. Az alapvető kérdésekben való egyetértés gyakran személyek közötti átfedés is jelentett, hiszen sokszor ugyanazok vettek részt a párt- és kormányközeli műhelyvitákban, mint akik ellátogattak az ellenzék rendezvényeire (Kovács 1990).

KÖVETKEZTETÉSEK

A Kádár-rendszer egyik fő támasztéka a normalitás percepciója volt, amelyben a „normális” élet egyet jelentett az apolitikus élet lehetőségével. A normalitás tehát egyet jelentett a történeti reflexió hiányával. A korabeli állami média gyakran használta a normalizálás dezinformáló stratégiáját, amikor irracionálisként tüntette fel a szokatlan, „hősies” tetteket. Tenne ilyen normális ember? – kérdezték. Még a termelőszövetkezeti államosításokat is úgy tüntették fel, amelyben az emberek nem kényszer és erőszak hatása alatt léptek be a térszekbe, hanem mert ezt diktálta számukra a józan ész. Hogyan is lehetett volna ez másképp? Akar-e épeszű ember egyedül dolgozni? Akar-e valaki az átlagtól eltérni?

Ahogy Magyarország közeledett a rendszerváltáshoz, úgy erősödött föl a demokratikus ellenzék hangja, és úgy vált egyre tarthatatlanabbá a hatalom propagandisztikus történetfelfogása. Az ellenzék kezdeti szándékát – közvetítő szerepet betölteni hatalom és társadalom között – fokozatosan felváltotta a rendszerellenes politizálás. 1987-től kezdve a Kádár-rendszer stabilitása végleg megingott és a magyar politika belépett a bizonytalanság korába (Csizmadia, 1995: I. 360.). A Kádár-rendszer bomlástermékeként néhány évig olyan „diszkurzív diktatúra” létezett (Csizmadia, 2001), amelyben a volt kommuniszták, reformerek és ellenzékiek egyre inkább közösen vitatták meg a gazdasági reform lehetőségeit, a demokratikus átmenet lépéseit, és a jövő esélyeit. Habár az egypártrendszer *de jure* egészen az 1989 őszi új, köztársasági alkotmányig fennmaradt, a politikai pluralizmus *de facto* már 1987–89 között kialakult (Bozóki, 2003).

Amint e tanulmány elején erre már utaltam, a történeti folyamatok elemzése nem állt sem a *Beszélő*, sem a többi számozatlan érdeklődésének középpontjában. Mégis, az aktuális politikai kérdések ellenzéki diskurzusaiban így is sikerült néhány visszatérő történelmi motívumot azonosítani, amelyekből a demokratikus ellenzék hatalomtól független emlékezetének legfontosabb elemei kirajzolhatók. Mindezeket az alábbi táblázatban foglalom össze.

Téma	A rendszer hivatalos álláspontja	A demokratikus ellenzék álláspontja
<i>Történelem</i>	A történelem felvirágzása 1945 után kezdődött.	Nincs „felvirágzás”, de szintén az 1945 utáni időszakra koncentrál.
<i>A szocialista rendszer</i>	Az 1948-as „fordulat éve” teremtette meg a szocializmust, bár a Rákosi-korszakban voltak „hibák” és bűnös tévedések.	1948 az ellenzék és a demokrácia felszámolását jelentette, amit a Rákosi-korszak kegyetlen diktatúrája követett.
<i>1956</i>	Ellenforradalom volt.	Forradalom volt.
<i>A Kádár-rendszer</i>	„Aki nincs ellenünk az velünk van.”	Lényegileg nem történt szakítás a Rákosi-rendszer hagyományaival.
	Szigorú, de igazságos fellépések 1956 után.	Brutális megtorlások 1956 után.
	Kompromisszum a társadalommal.	Nem kompromisszum, hanem kapituláció.
<i>Gazdaság</i>	Egyenletes gazdasági fejlődés.	Nincs folyamatos fejlődés, hanem reformok, megtorpanások és válság-időszakok jellemzik.
<i>Társadalom</i>	A problémákat csak a múlt erői gerjesztik, a helyzet folyamatosan javul.	Megoldatlan kérdések, krónikus problémák: szegénység, egyházak, magyar emigráció, kisebbségek.
<i>Nemzet</i>	A nemzeti problémák a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók.	A magyar nemzet és a magyar állam területe nem azonos, ami politikai problémák forrása.
<i>Nemzeti kisebbségek</i>	A nemzeti kisebbségek problémái a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók.	Népi irányzat: a nemzeti kisebbségek kérdése kulturális és erkölcsi probléma. Urbánus irányzat: a nemzeti kisebbségek kérdése a politikai rendszerből fakadó probléma.
<i>Európa</i>	A kelet-európai szocialista világrendszer történelmi távlatban a nyugati kapitalizmus fölött áll.	Kelet és Nyugat megosztottsága 1945-nél korábbi keletű, kölcsönös tanulásal leküzdhető.
<i>Közép-Európa</i>	A szocialista „népi demokráciák” országainak közössége a lényeg, a földrajzi elhelyezkedés és a kulturális hasonlóság kérdése másodlagos.	A meghatározó események: 1956, 1968, 1980–81. Magyarország, Cseh-szlovákia és Lengyelország: az ellenzéki kooperáció szükségessége.

Talán az egyik legszembetűnőbb jelenség, hogy a szamizdatban felmerülő, túlra vonatkozó utalások szinte kivétel nélkül az 1945 utáni korszakra korlátozódnak. Az elnyomó hatalom és a demokratikus ellenzék paradox módon hasonlított egymásra abban, hogy számukra a történelem, politikai értelemben 1945-tel kezdődött.

A 19. század emléke elmosódott, politikai relevanciája – az 1848. március 15-re emlékező diáktüntetések kivételével – elhalványult. Habár Kádárt a „kompromisszumok robotosának” feltüntetni igyekvő hivatalos propagandisták olykor megkísérelték a párt első titkárát Deák Ferenchez hasonlítani, valójában sem ez, sem a néha feléledő „Széchenyi vagy Kossuth”-vita nem jutott el politikai szintre. Noha a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az 1960-as évekre már szerette volna elfelejteni forradalmi eredetét, odáig azért nem jutott el, hogy a „mindennapok forradalmiságát” beáldozza a „haza bölcsének” tekintett Deák kanonizációjáért. Nem a 19. század eltérő megítélése jelentett konfliktust a pártállam és a demokratikus ellenzék között, mint ahogy Károlyi Mihály óvatos rehabilitációja sem vert nagyobb hullámokat az 1970-es években.

A trianoni békeszerződés megítélése – ha egyáltalán szóba került – mind a rezsim, mind pedig ellenzéke számára negatív volt. A Kádár-rendszer képviselői hivatalosan nem beszélhettek róla, és a konfliktust sokáig a színpalak mögött, a kommunista internacionalizmus szellemében próbálták feloldani. Az ellenzék a trianoni döntés által előidézett helyzetet geopolitikai értelemben lezártnak tekintette, elutasította a revánsizmust, és inkább a kisebbségben élő magyarok egyéni és kollektív jogainak érvényesítésére koncentrált. A Trianon-probléma azért sem állt a hatalom és ellenzéke történeti érdeklődésének homlokterében, mert a Horthy-korszak alapeszméje épp Trianon tagadása volt, és a Horthy-korszakot akkoriban senki nem kívánta vissza: sem a kommunisták, sem a demokraták (Vö. Kende, 1997; Egry, 2010, 2015). Mai szemmel szinte megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy sokáig ugyancsak teljes csönd övezte a munkaszolgálatosok elpusztulását és a második magyar hadsereg doni pusztulását, az egész holokausztot, beleértve a vidéki zsidóság elhurcolását és a budapesti vészkorszakot. Úgy látszik ahhoz valóban a szólásszabadság és a demokrácia léggömbje kellett, hogy a huszadik század legnagyobb történeti traumáiról nyíltan beszélni lehessen és a múlttal való széleskörű szembenézés megkezdődhessen. A Kádár-rendszer nem akart, a demokratikus ellenzék pedig nem tudott ilyen súlyú kérdéseket széles társadalmi vita tárgyává tenni.

A fentiekhez hasonlóan a Horthy-korszak sem vált politikai viták tárgyává a hatalom és az ellenzék között, aminek evidens oka lehetett, hogy politikai értelemben egyikük sem akart „visszatérni” a Horthy-rendszerhez. A kommunisták olykor a Horthy-rendszer restaurátoraiaként bélyegezték meg az 1956-os forradalom résztvevőit, amit a demokratikus ellenzék rendre cáfolt. A *Beszélő* és más szamizdatlapok nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy az 56-os

forradalom képét, mint diákok, értelmiségiek és munkások felkelését erősítsék, amely rétegek messze álltak a Horthy-rendszerrel. Míg a kommunista hatalom a Horthy-rendszerrel szemben határozta meg magát és csak szemérmesen hátrálódott el az 1950-es évek sztálinizmusától, addig a demokratikus ellenzék egyaránt szembenállt a Horthy- és a Rákosi-rendszer örökségével, valamint a Kádár-rendszerrel.

A szamizdat *Beszélő* 27 lapszáma közül csupán néhány esetben merültek fel – akkor is futólag – a kommunista hatalomátvételt megelőző történelmi események. Az egyik ilyen cikkben Eörsi István az 1956-os forradalmat követő időszakot az 1848-as leverett forradalom utáni elnyomással, a Bach-korszakkal állította szembe. Leszögezte, hogy „nekünk, ha becsületesen akarunk közeledni 1956 emlékéhez, a tökéletes másság tudatából kell kiindulnunk. Segítőségünkre siet ezen a téren a hivatalos politika, amely a ferencjózsefi kortól eltérően meg sem kísérelheti, hogy a forradalmat bekebelezze a hagyományai közé.” (Eörsi, 1992 [1986]: II. 530.).

Amit a demokratikus ellenzék a Kádár-rendszer egyik legnagyobb bűneként tartott számon – hogy kirekesztette 1956-ot a nemzeti emlékezetből – bizonyos szempontból „segített” a másként gondolkodóknak. Arra figyelmeztette őket, hogy a forradalom követelései még korlátozott formában sem valósultak meg. 1956 emléke így a legkisebb közös többszöröst jelentette a nyolcvanas évek végére pluralizálódó magyar ellenzék számára.

Jóval kevesebb szó esett az 1945-ös fordulatról. Nem bontakozott ki vita az ellenzékiek körében arról – amiről a rendszerváltás után már igen –, hogy fel szabadulásként és/vagy megszállásként kell-e értelmezni a háború végén bekövetkezett akkori rendszerváltást. Nem foglalkoztak a szamizdat szerzői az 1946. évi I. törvénnyel, amely gyakorlatilag létrehozta a köztársaságot, kevésbé elemezték a féldemokratikus koalíciós korszakot. Mindezt később Antall József hozta szóba 1989 augusztusában a kerekasztal-tárgyalások idején, amikor kifejtette, hogy az 1989-es új köztársaságot az 1848-as és 1946-os törvények pilléreire kell építeni (Bozóki et al. 1999: III. 565–568.). A demokratikus ellenzék ezzel kapcsolatos ambivalens álláspontja köszönt vissza másfél évtizeddel később a liberális pártban, amikor az SZDSZ frakciója nem szavazta meg az 1946-os köztársaságra utaló február 1. „köztársaság napjává” nyilvánítását (Szűcs, 2010b).

Tabudöntő módon viszonyult a *Beszélő* az 1947-es kommunista hatalomátvételhez és a többi párt ebben betöltött szerepéhez is. A hivatalos kommunista narratíva a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) 1948-as „önkéntes egyesüléséről” beszélt, amelynek eredményeként megalakult az egységes munkáspárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). A pártegyesülést azonban az MKP módszeres szalámitaktikája és az 1947-es választási csalás előzte meg. Mindezt, és a szociáldemokraták ellenállását a *Beszélő* több dokumentum közlésével bizonyította. A szociáldemokrata Peyer-

csoport memorandumának utólagos közlése kötődött az emigráció kérdéséhez is, hiszen Peyer Károly 1947-ben elhagyta az országot, és később a szociáldemokraták külföldön működő csoportjának egyik prominens személyisége lett. A Peyer-csoport állásfoglalását időszerűvé tette az 1947 augusztusára kiírt országgyűlési választás. „A Szociáldemokrata Párt akkori vezetősége, amely évtizedeken át harcolt a tiszta választójogért, 1947-ben hozzájárult olyan törvény elfogadásához, amelyben mindenfajta visszaélés lehetősége benne volt. Ezzel a Szociáldemokrata Párt letért múltbeli elvi álláspontjáról és átmeneti előnyök megszerzése céljából hozzájárult olyan intézkedésekhez, amelyeket elvei alapján elleneznie kellett volna.” (Gábor, 1992 [1986]: II. 467.).

Teljes egészében közölte a *Beszélő* a Barankovics István kereszténydemokrata politikus 1948. decemberi utolsó parlamenti beszédét, amely „az 1945 utáni magyar országgyűlésben elhangzott utolsó nagy ellenzéki felszólalás” volt (Szalai, 1992 [1985]: II. 193.). Beszédében Barankovics három lényeges kérdéskört érintett, amelyek kapcsán a kommunista politikát bírálta: az egyház és az állam viszonya, a kis és közép magántulajdon kérdése, illetve az állam és az emberi szabadságjogok ügye. Nem nehéz észrevenni, hogy a fenti témák pontosan összecsengtek a *Beszélő* által is felvetett kérdésekkel, ez adta a dokumentum aktualitását az 1980-as években. Az ellenzékieknek az is céljuk volt, hogy bebizonyítsák: Magyarországon igenis létezik a demokratikus ellenzéki hagyomány. Mint fogalmaztak: „Ne mondja senki [...], hogy Magyarországnak nincsenek demokratikus hagyományai, és ezért a kommunistáknak kell »demokratizmusra nevelniük« a népet.” (Krassó, 1992 [1987]: II. 700.).

A fenti példákön kívül nem található a *Beszélő*-ben 1945 előtti történelmi eseményekre és folyamatokra utalás. Mi lehet e hiány oka? Elvileg ez az ok lehetett taktikai is: a szerkesztők és hozzászólók úgy ítélték meg, hogy a kádári diktatúrát nem lehet a régmúlt tényeivel kellő hatékonysággal válaszra kényszeríteni. Másrészt a szamizdat folyóiratok nem a múlt, hanem a jelen problémáira koncentráltak, ezen belül is azokra az ügyekre, amelyek az államszocialista rendszer elnyomó jellegéből következtek. Az elnyomás gyökereit részint kívülről, a szovjet megszállásból lehetett eredeztetni, részint pedig az első világháború után megerősödő tekintélyelvű rendszerekből. Mivel a kritikák kereszttüzében a Kádár-rendszer állt, kézenfekvő volt, hogy a legnagyobb hangsúlyt azok a közelmúltbeli események kapják, amelyek e rendszer legitimitását kérdőjelezték meg.

De túllépve a taktikai megfontolásokon, a dokumentumokból az is világossá válik – mint fentebb utaltam rá –, hogy a demokratikus ellenzék nemcsak a kommunista hatalommal állt szemben, hanem Magyarország antidemokratikus múltjával. Identitását és politikai programját nem a múltra támaszkodva, hanem attól elszakadva próbálta meghatározni. „Az emberi jogok őskeresztényei” (Szilágyi Sándor) a „tökéletes másság” (Eörsi István) tudatából kiindulva akarták a leendő új rendszert megalapozni. A marxizmus reneszán-

szának gondolatával szakítva a rendszer radikális reformjáig jutottak el, demokratikus szocializmus helyett a liberális demokráciát, a „harmadik út” helyett pedig a nyugati piacgazdasági modellt választották. Nem a történelmileg oly sokszor útvesztéshez vezető „szerves fejlődésben”, hanem a lényegileg „szervetlen” – mert radikális – átalakulásban bíztak.

A történelmi emlékezet szempontjából politikailag legfontosabb történeti téma az 1956-os forradalom volt, amelynek egyetlen mozzanatát illetően sem osztotta a *Beszélő* a hivatalos álláspontot. A lap már azzal ellenzéki álláspont-ra helyezkedett, hogy néven nevezte az 1956-os forradalmat, elutasítva a rezsim által a társadalomra kényszerített hallgatást, amelyet a lap hozzászólói „nemzeti felejtésként” aposztrofáltak. Ezen túlmenően az ellenzéki cikkírók pontról pontra cáfolták a hivatalos propaganda álláspontját. Kimutatták, hogy 1956-ban széles népi összefogáson alapuló forradalom robbant ki és a forradalom a rendszer demokratizálását tűzte ki célul. Következésképpen a Nagy Imre-kormány nem „árulókból” állt, s a forradalom leverését követő megtorlások és peres eljárások nem voltak jogszerűek. Rámutattak arra is, hogy a Kádár János vezette új hatalmi apparátus nem szakított teljesen a Rákosi-rezsim hagyományaival, sőt kezdetben ugyanazokra az uralmi technikákra támaszkodott. Végül leszögezték, hogy a megtorlásokat követően a magyar értelmiség az 1960-as években hallgatásba burkolózott, de ennek nem a rendszer közmegegyezésen alapuló elfogadása volt az oka, hanem a sztálini rezsim visszatérésétől való félelem, és a belenyugvás a megváltoztathatatlanba.

Ez utóbbi ponthoz kapcsolódik az értelmiség szerepének megítélése. Míg a *Beszélő* korai számai az 1960-as éveket a hallgatás koraként jellemezték, a későbbi számokban részben felülvizsgálták ezt az álláspontot, és rámutattak arra, hogy az értelmiség köreiből újból elkezdődött a népi és urbánus álláspont elkülönülése. 1987-ben a lap már nyíltan azonosította az ellenzéki mozgalom e két ágát: míg a népi irányzat képviselői a hazafias hangvételű megnyilatkozásokkal rukkoltak elő, addig a nyugatos irányzat hívei antinacionalista módon akarták álláspontjukat eljuttatni a köztudatba. Míg az előbbiek a magyar nemzeti problémát kulturális szempontból közelítették meg, az utóbbiak számára e kérdés politikai programot jelentett. A „nemzeti kérdés” tehát szorosán kapcsolódik a szamizdat irodalomban az értelmiség problémaköréhez: ez volt az a törésvonal, amelynek mentén a különböző ellenzéki álláspontok kikristályosodtak. A népi-harmadikutas irányvonal képviselői szerint a nemzet erkölcsi válságba került, míg a nyugatosok inkább a rendszer és a vezetés számlájára írták a politikai és gazdasági válságot. A két álláspont e különbsége leginkább a határontúli magyar kisebbséggel kapcsolatos véleményekben volt tettenérhető.

A forradalom alternatív értelmezése mellett a szamizdatok szerzői olyan tabuk ledöntésére vállalkoztak, amelyek fölött a rendszer igyekezett szemet hunyni. Így került a *Beszélő* hasábjaira az elszegényedés problémája, a magyar

zsidóság ügye, a magyar emigráció és a határontúli kisebbségek helyzete. Ezek a problémák nem voltak új keletűek, így alkalom nyílt azok eredetének és történetének vizsgálatára. Így a magyar kisebbségekkel kapcsolatban a demokratikus ellenzék tagjai rámutattak, hogy a romániai és csehszlovákiai magyarok helyzete a szocialista ideológia internacionalista beállítottsága ellenére sem tekinthető megoldottnak. Hasonlóképpen hibásnak tartották a „zsidókérdés” Magyarországon hagyományosnak számító vallási, illetve asszimilációs alapon történő megközelítését. A külföldi magyar emigráció pedig számukra nem „fasiszták” gyülekezete volt – amint azt a hivatalos propaganda kezdetben sugallta – és nem volt felosztható „jók”-ra és „rosszak”-ra sem, hanem kulturális értelemben a nemzet részeként élő és alkotó közösséggként létezett.

Ahogy a hivatalos propaganda megpróbálta a magyar emigráció tagjait jókra és rosszakra osztani, úgy bipoláris világképében a Kelet és a Nyugat is hasonló antagonizmusként jelent meg. A szamizdat szerzői is elfogadták a Kelet–Nyugat hidegháborús ellentét meglétét, mint létező realitást, de szembefordultak a hivatalos propaganda magyarázataival. Kelet-Európában mindenekelőtt a szabadságjogok hiányoztak ám az ellenzékiek számára nyilvánvaló volt az is, hogy a szovjet blokk országai gazdaságilag sem fogják utolérni a nyugat-európai országokat. Ugyan a hidegháborús politikai megosztottság a második világháború nyomán keletkezett, s a berlini fal felépítésével vált megkérdőjelezhetetlenné, de a gazdasági különbségek okai részben a hosszabb távú történelmi fejlődésben voltak keresendők.

A *Beszélő*ben publikáló disszidens értelmiségiek nem Kelet-Európát, hanem Közép-Európát tekintették a számukra mérvadó földrajzi-politikai egységnek. Közelmúltjuk történelmi fordulópontjait a Budapest, 1956 – Prága, 1968 – Lengyelország, 1980–81 háromszögben azonosították. A lap hasábjain rendszeresen megszólaltattak lengyel és csehszlovák ellenzékiet, megemlékeztek a prágai tavasz évfordulójáról, és nyomon követték a lengyel Szolidaritás független szakszervezeti mozgalom sorsának alakulását. A demokratikus ellenzék Közép-Európa-fogalma tehát elsősorban Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot foglalta magában, vagyis földrajzilag azt a Németország és Szovjetunió között elhelyezkedő európai területet, amelynek népei közös történelmi tapasztalattal rendelkeztek – megtapasztalták mind a fasiszta, mind a kommunista elnyomást –, és mindhárom országban demokratikus ellenzék, kritikai nyilvánosság és független civil társadalom fejlődött ki.

Végül, ami a gazdasági rendszert illeti, a demokratikus ellenzék a rendszer hivatalos, marxista evolúciós öndefinícióját is cáfolta. Eszerint az 1956 utáni helyzetet nem a zökkenőmentes gazdasági javulás trendje jellemezte, hanem a gazdasági reformok következtelen és meg-megtorpanó végrehajtása, valamint – a hetvenes évektől kezdve – az eladósodási és leszakadási folyamat.

A demokratikus ellenzék élesen szembenállt a rendszerrel mindazokban a kérdésekben, amelyek a jelen megítélésére és a jövő perspektíváira vonatkoz-

tak. De mivel mind a hatalom, mind pedig az ellenzék elutasította az 1945 előtti régi világot, az ellenzék nem a Kádár-rendszer történelem-értelmezésének egészét kérdőjelezte meg, hanem elsősorban a rezsim öndefinícióját és ennek történelmi-politikai alapjait utasította el.

JEGYZETEK

- ¹ Elsősorban a *Beszélő* publikációit vettem alapul, de ezeket összevettem a *Demokrata* és a *Hírmondó* cikkeivel. E tanulmány keretei között nem foglalkoztam a *Szféra*, a *Magyar Figyelő*, a *Kisúgó*, a *Máshonnan Beszélő*, és az *Égtájak között* c. szamizdat lapok közleményeivel.
- ² Sok tekintetben a rendszerkritikus műhelyek közé számított a történettudományi, a szociológiai, a közgazdaságtudományi és a filozófiai intézet a Kádár-korszak második felében.
- ³ A szamizdat *Beszélő* szerkesztői között ott volt Eörsi János, Haraszti Miklós, F. Havas Gábor, Iványi Gábor, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Ottília és Szilágyi Sándor.
- ⁴ A vitaindító tanulmányokat Donáth Ferenc, Kis János, Mécs Imre, Széll Jenő és Vásárhelyi Miklós írta.

IRODALOM

- A *Beszélő* szerkesztői (1992 [1983]): Ami elvárható. In Havas Fanny szerk.: *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 8. szám. Budapest, AB Kiadó, 445.
- Barna Imre (1992 [1985]): Hála bölcs Vezérünknek, pompás a víz. Recenzió George Orwell, *Állati gazdaság* c. regényéről. In Havas Fanny szerk.: *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 242-244.
- Berend T. Iván, (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, KJK.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. I-III. kötet. (Válogatta Huszár Tibor, szerk. Vida István) Budapest, Magvető.
- Bibó Emlékkönyv (1991 [1979]): I-II. kötet. Budapest–Bern, Századvég-EPMSZ.
- Bozóki András (1992): Látták-e, hogy jön? A *Beszélő* vitája és a nyolcvanas évek – az *Összkiadás* tükrében. *Kritika*, 2. szám, február, 8–10.
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon*. Budapest, Századvég.
- Bozóki András (2007): Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre. In: Áron Buzogány & Rolf Frankenberg (eds.): *Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*, Baden-Baden, 261–277.
- Bozóki András (2010): A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 19 évf., 2. szám, 7–45.
- Bozóki András (2015): The Illusion of Inclusion: Configurations of Populism in Hungary. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik eds.: *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 275–312.

- Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán (szerk.) (1999-2000): *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. I-IV. kötet, Budapest, Magvető 1999.; V-VIII. kötet, Budapest, Új Mandátum, 1999-2000.
- Csizmadia Ervin (1990): Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A *Beszélő* ellenzékvitája. *Kritika*, március-április.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. I-III. kötet. Budapest, T-Twins.
- Csizmadia Ervin (2002): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról*. Budapest, Századvég.
- Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980s: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, Vol. 4. No. 4. 119–138.
- Csoóri Sándor (2005 [1985]): Eltemetetlen gondok a Duna-tájon. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14-16*. Budapest, 1956-os Intézet, 48–58.
- Csurka István (1991 [1979]): Bibó-felejtés. In: *Bibó Emlékkönyv*. II. kötet. Budapest–Bern, Századvég-EPMSZ, 416–421.
- Csurka István (2005 [1985]): Új magyar önépítés. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14-16*. Budapest, 1956-os Intézet, 28–42.
- Csurka István (1992 [1987]): Az első áldozat nevében. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* III. kötet, 21. szám. Budapest, AB Kiadó, 23–29.
- Dalos György (1992 [1982]): Írók egymás közt. In: Havas Fanny (szerk.) *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 3. szám. Budapest, AB Kiadó, 114–115.
- Decsy János szerk. (1987): *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia. Adalékok az újkabkori magyar történelemhez*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei.
- Demokrata* (1988): 1956-os különszám. 5.
- Duray Miklós (1992 [1988]): A magyar kisebbségek és az egyetemes magyarság közötti kapcsolatok problémái. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* III. kötet, 24. szám. Budapest, AB Kiadó, 370–376.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. (1957) I-II. kötet. Budapest, A Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala.
- Egry Gábor (2010): *Otthonosság és idegenség: identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta*. Budapest, Napvilág.
- Egry Gábor (2015): A Fate for a Nation: Concepts of History and the Nation in Hungarian Politics, 1989–2010. In: Martin Kopecek & Piotr Wcislik eds. *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 505–524.
- Eörsi István (1992 [1984]): Egy újságcikk és a „realitások”. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 9. szám. Budapest, AB Kiadó, 563–565.
- Eörsi István (1992 [1985]): A Szovjet Emberről. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 205–211.
- Eörsi István (1992 [1986]): Búcsú egy naiv embertől. Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 16. szám. Budapest, AB Kiadó, 360–365.
- Eörsi István (1992 [1986]): A másság ünnepe. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 18. szám. Budapest, AB Kiadó, 529–531.

- Faragó Béla (1986): *Nyugati, liberális szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei 10.
- Fényi Tibor (1992 [1981-2]): A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronológiája. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 35-40; 2. szám, 83-89.
- Gábor Róbert (1992 [1986]): A Peyer-csoport állásfoglalása 1946-47-ben. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest, AB Kiadó, 467.
- Garton Ash, Timothy (1990): *A lengyel forradalom*. Budapest, AB-Beszélő Kft.
- Haraszti Miklós (1992 [1987]): Emlék és panasz 1956-ból. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 709-711.
- Havas Fanny (sajtó alá rendezte) (1992): *Beszélő Összkiadás* I-III. kötet. Budapest, AB Kiadó.
- Huszár Tibor (1986): Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. In: Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség a 80-as években*. Budapest, Kossuth, 7-55.
- Huszár Tibor (2006): *Kádár – A hatalom évei, 1956-1989*. Budapest, Corvina, 2006.
- Kádár János (1985): *A békéért, népünk boldogulásáért. Beszédék és cikkek 1981-1985*. Budapest, Kossuth.
- Kántor Zoltán (2008): Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után. In: Majtényi György és Szabó Csaba (szerk.): *Távolodás és özeletések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth.
- Kende Péter (1997): *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris.
- Kis János (1992 [1981]): Lapunk elé. *Beszélő* 1. szám. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 11-12.
- Kis János (1992 [1984]): Lengyel fejlemények – magyar tanulságokkal. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 11. szám. Budapest, AB Kiadó, 13-16.
- Kis János (1992 [1984]): A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz. In: Havas Fanny szerk. *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 11. szám. Budapest, AB Kiadó, 58-62.
- Kis János (1992 [1987]): Vég és kezdet. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 615-620.
- KMT (1992 [1987]): A Nagy-budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyve. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 621-629.
- Konrád György (1992 [1985]): A tömbrendszer halálos dramaturgiája. In: Havas Fanny szerk. *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 223-235.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Rt.
- Kovács János Mátyás (1990): Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus*, Winter, 215-248.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1982]): Egy icipicit igazítottak a világon. A második nyilvánosság az októberi évforduló és a decemberi hatalomátvétel között. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, 2. szám. Budapest, AB Kiadó, 96-100.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1983]): Huszonöt év után. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 8. szám. Budapest, AB Kiadó, 420-422.
- Krassó György (1992 [1987]): Két választás Magyarországon. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 699-701.
- Laczó Ferenc (2015): Five Faces of Post-Dissident Hungarian Liberalism: A Study in Agendas, Concepts, and Ambiguities. In: Michal Kopecek & Piotr Weislik (eds.): *Thinking Through*

- Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989.* Budapest–New York, CEU Press, 39–72.
- Lengyel László (1989): *Végkifejlet.* Budapest, KJK.
- Lomax, Bill (1984): Recenzió Pongrázt Gergely könyvéről. *Hírmondó*, április, 3–4.
- Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának Jegyzőkönyve, 1962 november 20–24.* (1963). Budapest, Kossuth.
- Mark, James (2010): *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe.* New Haven–London, Yale University Press.
- Mark, James, Muriel Blaive, Adam Hudek, Anna Saunders & Stanislaw Tyszka (2015): 1989 after 1989: Remembering the End of Communism in East Central Europe. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989.* Budapest–New York, CEU Press, 463–504.
- Mitrovits Miklós (2010): *A remény hónapjai. A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981.* Budapest, Napvilág.
- Mlynar, Zdenek (2008): *A Prágai Tavasz... és ősz.* Budapest, Kairosz.
- MSZMP PB 1982. március 30-i ülése: A PB 1980. december 9-ei – az ellenséges, ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről szóló – határozatának végrehajtása. Magyar Országos Levéltár, KS 288.f.5/850. ő. e.
- Nagy György (1992 [1984]): A romániai magyar értelmiség jelenéről – jövőjéért (Erdélyi Árpád és Tegzes András álnéven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás I. kötet*, 10. szám. Budapest, AB Kiadó, 595–608.
- Orosz István (1992 [1986]): Az „idegenbe szakadt” demokratikus hagyomány. Könyvkritika Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* című könyvéről. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás II. kötet*, 17. szám. Budapest, AB Kiadó, 501–507.
- Pető Iván és Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest, KJK.
- Petri György (1992 [1987]): Az unalmas válság. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet, 22. szám. Budapest, AB Kiadó, 122–123.
- Rácz Sándor (1992 [1983]): A Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette a forradalmat. Szilágyi Sándor interjúja a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökével. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás I. kötet*, 7. szám. Budapest, AB Kiadó, 343–354.
- Radnóti Sándor (1992 [1987]): Grand Café Mitteleuropa. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás III. kötet*, 21. szám. Budapest, AB Kiadó, 54–55.
- Rainer M. János (1992 [1987]): Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz (Fényes Elek álnéven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás II. kötet*, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 649–663.
- Rainer M. János (szerk.) (2005): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14–16.* Budapest, 1956-os Intézet.
- Renwick, Alan (2006): Antipolitical or Just Anticommunist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society. *East European Politics and Societies*, Vol. 20., No. 2., Spring, 286–318.

- Staniszki, Jadwiga (1984): *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Szabó Máté (2004): Hungary. In: Detlef Pollack & Jan Wielgohs (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot, Ashgate, 51–73.
- Szabó Máté (2006): Dissent and Opposition in Kádár Regime of Hungary. *Central European Political Science Review*, Vol. 7., No. 26., 136–156.
- Szabó Máté (2008): *A disszidensek hangjai: a szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968–1988*. Szombathely–Kőszeg.
- Szabó Miklós (1992 [1981]): Bibó Emlékkönyv. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 48–49.
- Szabó Miklós (1992 [1988]): A magyar neobarokk új korszaka. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 25. szám. Budapest, AB Kiadó, 503–504.
- Szalai Pál (1992 [1985]): Bevezető Barankovics István utolsó beszédéhez. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. II. kötet, 13-14.szám. Budapest, AB Kiadó, 193.
- Szilágyi Sándor (1992 [1987]): Legyünk az emberi jogok őskeresztényei! In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 694–698.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010a): *Az antalli pillanat*. Budapest, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010b): Napok romjai: Diszkurzív politikatudományi esettanulmány a „Köz-társaság Napjáról”. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf., 4. szám, 109–130.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): The Abortion of a 'Conservative' Constitution-Making: A Discourse Analysis of the 1994–98 Failed Hungarian Constitution-Making Enterprise. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Past and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 237–255.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1982]): Éhség és terror Romániában (Garzó Kálmán álnéven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. I. kötet, 3. szám. Budapest, AB Kiadó, 144–147.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1988]): A bozgor megszólal. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 23. szám. Budapest, AB Kiadó, 221.
- Ungvárszki Ágnes (1989): *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, KJK.
- Vass István (1992 [1988]): Levél a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjéhez. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 24. szám. Budapest, AB Kiadó, 393.
- Vasy Géza (1992): *Hol zsarnokság van*. Budapest, Mundus.